

Kıyāsın Tarifi Bağlamında *Ğayru Mute‘āraf* Kıyās: ‘Oşmān b. Muştafā eṭ-Ṭarsūsī’nin *Risāle-i İstidlāliyye*’si Örneği*

NECMETTİN PEHLİVAN

Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi
npehlivan@ankara.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-2151-4644>

MUHAMMET ÇELİK

Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi
mmcelik@ankara.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-4664-2300>

Öz

Kıyas türünün hangi fertleri kapsadığı tartışmalı olmakla birlikte şekil itibarıyla kıyasa benzeyip de kıyas sayılmayan fertlerin belirlenmesi Aristoteles’in kullandığı kıyas fertleriyle sınırlı kalmıştır. Bu bağlamda öncülleri semantik kayıtlı olan kıyas şekilleri, özellikle iki öncülünde de semantik kayıt bulunan eşitlik kıyası ve benzerleri gibi, kıyasa benzeyen ancak kendiliğinden sonuç vermeyen akıl yürütme türleri olarak kabul edilmiştir. Her ne kadar Şemsuddīn es-Semerķandī orta terimi tekrar etmeyen kıyas şekillerinin olabileceğinden bahsetse de bu durumu, Aristoteles’in şarihlerinden Afrodisiaslı İskender’den 18. yüzyıl Osmanlı mantıkçılarına kadar takip etmek mümkündür. Buna göre tek öncülü semantik kayıtlı olan kıyaslar *ğayru mute‘āraf* olarak isimlendirilmiş ve kıyas fertlerine ait geçerlilik şartları belirlenerek kıyasın tanımı içine dahil edilmiştir. ‘Oşmān b. Muştafā eṭ-Ṭarsūsī’nin yazmış olduğu *Risāle-i İstidlāliyye* bu açıdan dikkat çeken bir örnektir. Bu makalede, önce *ğayru mute‘āraf* kıyasın, kıyas tanımının içlemine dahil olup olmadığı ele alınmış, ardından eṭ-Ṭarsūsī’nin söz konusu risalesinin tahkikli metni ve Türkçeye tercümesi sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Ğayru mute‘āraf*, ‘Oşmān b. Muştafā eṭ-Ṭarsūsī, Kıyasın Tanımı, Tam Kıyas, Eksik Kıyas

Abstract

Qiyās Ğhayr Muta‘āraf against the Backdrop of Definition of Syllogism: ‘Oşmān b. Muştafā al-Ṭarsūsī’s *Risāle-i İstidlāliyye*

Many logicians, starting with Aristotle’s ancient commentators such as Alexander of Aphrodisias, exclude the syllogism of equivalence (*qiyās al-musāwāt*) and the like from the extension of syllogism and consider them invalid. They claimed that these syllogisms do not produce *by themselves* as the terms of their premises semantically depend on qualification. One can argue that these logicians reached this conclusion because they limited the extension of syllogism only to Aristotle’s usage of examples of syllogism. However, others, particularly the 18th century Ottoman logicians, argued that these syllogisms produce *by themselves* and are valid. They contend that if rules of qualification are determined with regard to validity, then the syllogism of equivalence and the like will be valid as well. Ottoman logicians named these syllogisms *qiyās Ğhayr muta‘āraf* (unfamiliar syllogism), and started treating them in their logic works. *Risāle-i İstidlāliyya* by ‘Oşmān b. Muştafā eṭ-Ṭarsūsī is a particularly good example of this practice. In this article, first we discuss whether or not the *ğayr muta‘āraf* could be included in the definition of syllogism, and then we append the critical edition of the Arabic text of *Risāle-i İstidlāliyya* along with its translation into Turkish.

Keywords: *Ğayr Muta‘āraf*, ‘Oşmān b. Muştafā eṭ-Ṭarsūsī, Definition of Syllogism, Perfect Syllogism, Imperfect Syllogism

Giriş

Akıl yürütme, mantığın temel konularından biridir. Bununla beraber, farklı akıl yürütme türleri bulunsa da, klasik mantıkta incelenen akıl yürütme türü kıyastır. Bu durumun, mantığın felsefi kesinliği yakalamanın *organo-nu/emr-i kullîsi/âlet-i kânûniyyesi* olarak konumlandırılmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Buna bağlı olarak kıyas mantıksal/formel kesinliği ifade etme derecesine göre *tam* ve *tam olmayan* şeklinde *bölmeye* uğramıştır. Tam kıyas, birinci şeklin modlarını içerirken eksik kıyas ise ikinci, üçüncü ve dördüncü şeklin modlarını içermektedir.¹ Belirtilen şekiller, modlar ve aralarındaki ilişkiler, mantık külliyatındaki kıyas konusunun neredeyse tamamını oluşturmaktadır. Ancak hem tür olarak kıyasın tanımı hem de bölmeye tekrar tanımlanan kıyas şekil ve modlarının Aristoteles'in kullandığı örnekler dışındaki kıyas modelleri (*ğayru mute^câraf*) mantık literatüründe neredeyse hiç yer almamaktadır. Ancak 17. asırda mantık literatüründe kullanılan genel kıyas modellerinin yanında terimleri semantik kayıtlı² olan kıyas modelleri de kıyasın tanımı açısından tartışma konusu haline gelmiş görünmektedir. *Ğayru mute^câraf* kıyasları, *istidlâl* başlığı altında tam olan ve olmayan kıyaslarla bütünlük içinde inceleyen °Osmân b. Muştafâ eṭ-Ṭarsūsî'nin *Risâle-i İstidlâliyye*'si mihverinde ele alınacak, adı geçen eserin tahkik ve tercümesi sunulacaktır. Önce risale ve müellifi hakkında, sonra da kıyasın tanımı hakkında bilgi verilecek ve sadece *ğayru mute^câraf* bir çıkarımın kıyasın tanımına dahil olup olmadığı incelenecektir. *Ğayru mute^câraf* kıyasın şekil ve modlarına dair değerlendirmeyi başka bir çalışmada ele almayı düşünüyoruz.

1. °Osmân b. Muştafâ eṭ-Ṭarsūsî ve *Risâle-i İstidlâliyye*

°Osmân b. Muştafâ eṭ-Ṭarsūsî'nin hayatı hakkında sınırlı bilgi bulunmaktadır. *İstidlâliyye*'nin şarihi el-Mağnîsāvî, müellifin Kabağcızâde olarak bilindiğini ifade etmektedir. Müellifin ölüm tarihi de bilinmemekle beraber *İstidlâliyye*'nin 1842 yılında basıldığı düşünülecek olursa 1750-1850 yılları arasında yaşadığı tahmin edilebilir.³

* Makaleye katkılarından dolayı İbrahim Fidan ve Yusuf Duman'a teşekkür ederiz.

¹ Günther Patzig, *Aristotle's Theory of the Syllogism*, terc. Jonathan Barnes (Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1968), s.83.

² Semantik kayıt, herhangi bir kıyasın öncüllerinden birinin veya ikisinin terimlerinin nitelenmesi veya nicelenmesi durumudur.

³ Bursalı Mehmed Tâhir, *°Osmanlı Mü'ellifleri* (İstanbul: Me'ârif-i °Umümiyye Nezâreti, 1333), c.1, s.348.

Risāle-i İstidlāliyye'nin birçok yazma ve basılı nüshası bulunmakla birlikte,⁴ bilinen iki şerhi vardır: Birincisi, Şālih b. Ḥasan eṭ-Ṭrabzūnī'nin *Şerhu Risāle-i İstidlāliyye*,⁵ ikincisi, Aḥmed b. Suleymān el-Maġnīsāvī'nin *Şerhu'l-İstidlāliyye*'sidir.

Eṭ-Ṭarsūsī'nin de bahsettiği gibi eser, ister akli ister nakli ilimler olsun yeni bir bilgi elde etmenin ölçütü (*mi'yārı*) olarak akıl yürütmenin (*istidlāl*) kolay bir şekilde kavranılması için yazılmıştır. Şerh edilmesine ve basılmasına bakılacak olursa zamanın eğitim sisteminde kendine mahsus bir yer edindiği söylenebilir. Eser *Ġayru mute'āraf* konusuna kadar Necmuddīn el-Kazvīnī'nin (ö.675/1277) *er-Risāletu's-Şemsiyye*'sinin kıyas bölümünün özlü ve kendi ifadeleri ile yeniden inşa edilmiş özetidir.⁶ Eṭ-Ṭarsūsī, 17. yüzyılda tartışılmaya başlanan *Ġayru mute'āraf* kıyası risalesinin son bölümünde ele almıştır. Burada *Ġayru mute'āraf* konusunu tanımsal tartışmaları ele almaksızın anlatmaktadır. Müellifin *Ġayru mute'āraf* kıyasın şekil, mod ve bunların şartları hakkında verdiği bilgiler, *Ġayru mute'āraf* kıyası ilk defa müstakil bir risalede ele alan Mūsā el-Pehlevānī'nin (ö.1132/1720) *er-Risāletu'l-Kıyāsiyye*'si ve kendisine kadar konu ile ilgili tartışmaları terkip eden İsmā'īl el-Gelenbevī'nin (ö.1204/1790) *el-Burhān fī 'İlmi'l-Mizān*'ı ile örtüşmektedir.

Risāle-i İstidlāliyye'ye kadarki süreçte *Ġayru mute'āraf* kıyas öncelikle el-Pehlevānī'nin *Risāle*'sinin şerhlerinde birçok yönüyle tartışılmıştır; *İstidlāliyye*'de ise konu tartışmalara girmeksizin tayin edici bilgilerle sunulmuştur. Bu özlü metni hazırlayan süreç hakkında kısaca bilgi vermek ve meselelerin İslam mantıkçılarına kapsayan tarihsel sürecini Khaled El-Rouayheb'in *Relational Syllogisms and the History of Arabic Logic* isimli eserini temel alarak anlatmak istiyoruz.

Eşitlik kıyası da dahil olmak üzere herhangi bir terimi semantik bağımlı olan kıyaslar birçok gerekçe ile kıyas sayılmayıp *kıyas olmayan çıkarımlar* olarak isimlendirilmiştir. Bu durumu, Aristoteles'in ilk şarihlerinden 17. asrın Osmanlı mantıkçılarına kadar görebiliriz. Ancak Celāluddīn ed-

⁴ Eserin tesbit edebildiğimiz nüshaları şu şekildedir: 32 Senirkent 1872/1; 03 Gedik 18113/13; 21 Hk 1657/7; 45 Ak Ze 5830/1; 50 Ür 151/9; 06 Mil Yz A 6744; 32 Yalvaç 111/6; 64 Karaali 30/3; 45 Ak Ze 5830/1; 34 Ae Arabi 3524/2; 42 Kon 1088; 42 Kon 148/7; 42 Kon 1294/4; 42 Kon 1935/3; 42 Kon 3662/1; 22 Sel 79; 22 Sel 1299; AÜİF: 37280/6; AÜİF: 37335/7; AÜİF: 1988/5.

⁵ Şālih b. Ḥasan eṭ-Ṭrabzūnī, *Şerhu Risāle-i İstidlāliyye* (Yazma), Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, no.2471/2.

⁶ Eṭ-Ṭarsūsī bizzat bunu ifade eder: “*Tertibu dūrūbi'l-eşkāl fī-mā zekernā ve fī-mā senezkuru huve et-tertibu'l-vāki'u fī'r-risāleti's-şemsiyye.*” Osmān b. Muştafā eṭ-Ṭarsūsī, *Risāle-i İstidlāliyye* ([İstanbul]: Maṭba'atu Dāri'l-Ḥilāfeti'l-'Aliyye, 1258), s.10.

Devvānī (ö.907/1502)'nin $\forall x(Dx \rightarrow \exists y(Ay \& Lxy)) \& \forall x(Lxy \rightarrow Kx) \vdash \forall x(Dy \rightarrow \exists y(Kx \& Axy))$ ⁷ formunda kullandığı kıyas, Huseyn el-Ḥalḥālī (ö.1012/1604) tarafından eşitlik kıyasının bir türü sayılmıştır. Ona göre eşitlik kıyasının öncülleri semantik kayıtlı olup hem orta terimi tekrar etmemekte hem de yabancı öncüle ihtiyaç duymaktadır. Bu iki nedenle kıyasın tanımının dışında kalmakta ve geçersiz olmaktadır. Ancak Muḥammed Emīn b. Şadriddīn eş-Şīrvānī (ö.1036/1627), eşitlik kıyası ile ed-Devvānī'nin kullandığı kıyas arasında semantik bağımlılık açısından fark olduğunu belirtmektedir. Buna göre eşitlik kıyasının iki öncülü semantik kayıtlı iken ed-Devvānī'nin kullandığı kıyasın sadece büyük öncülü semantik kayıtlıdır. Buna bağlı olarak eş-Şīrvānī, ed-Devvānī'nin kullandığı formun yabancı öncüle ihtiyaç duymaksızın kıyasın tanımı içinde olduğunu, ancak eşitlik kıyasının kıyasın tanımı dışında olduğunu belirtmektedir.⁸

Mūsā el-Pehlevānī, eş-Şīrvānī'nin eşitlik kıyası ve tek öncülü semantik kayıtlı olan kıyaslar hakkındaki görüşlerini *ğayru mute'āraf* terimi altında sistematik bir şekilde ele almıştır. *Ğayru mute'āraf* kıyasın şekillerini ilk kez el-Pehlevānī *er-Risāletu'l-Kīyāsiyye*'de tartışmıştır. Daha sonra öğrencisi Mehmed eṭ-Ṭāvūs-kārī (ö.1160/1748) hocasının risalesine yazdığı şerh ile eşitlik kıyası ile *ğayru mute'āraf* kıyas arasındaki farklılıkları belirginleştirmiştir. El-Rouayheb'e göre, 'Ömer ed-Dārendevī (ö.1151/1739) *Şerḥu'r-Risāleti'l-Huseyniyye* eserinde eşitlik kıyasının iki sonucu olduğunu, birinin *ğayru mute'āraf* olarak bizzat sonuç verdiğini, diğerinin ise yabancı öncüle ihtiyaç duyduğunu belirtmektedir.⁹ El-Gelenbevī de *el-Burhān fī 'İlmi'l-Mīzān*'nda *ğayru mute'āraf* kıyasların eşitlik kıyasını da içerebileceğini belirtmektedir.¹⁰

Ğayru mute'āraf kıyas hakkında kısa tarihsel bilgi verdikten sonra *ğayru mute'āraf* bir çıkarımın, kıyas tanımına dahil olup olmadığını tartışmasına geçmek istiyoruz.

⁷ \forall , tümel niceleyici operatör; \exists , tikel niceleyici operatör; x, y, z... değişken konu; A, B, C... değişken niteleyici; \rightarrow , tam girişimliliği, eşitliği ve ayrıklığı belirten operatör; $\&$, eksik girişimliliği belirten operatör.

⁸ Khaled El-Rouayheb, *Relational Syllogisms and the History of Arabic Logic, 900-1900* (Leiden: Brill, 2010), ss.59-61, 165. Ayrıca es-Semerḳandī'nin her ne kadar şekil ve modlarından bahsetmese de *iktirānī* kıyası öncülleri tekrar eden ve tekrar etmeyen şeklindeki ayrımı *ğayru mute'āraf* kıyasın öncü fikri sayılabilir. Ancak *ğayru mute'āraf* kıyası tartışan Osmanlı mantıkçıları es-Semerḳandī'ye herhangi bir atıf yapmamaktadırlar. Bkz. Şemsuddīn es-Semerḳandī, *Ḳıstāsu'l-Ejkār fī Tahḳīki'l-Esrār*, tah. ve ter. Necmettin Pehlivan (İstanbul: TYEK, 2014), s.309.

⁹ El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, ss.163-184.

¹⁰ İsmā'īl el-Gelenbevī, *el-Burhān fī 'İlmi'l-Mīzān* (İstanbul: Matba'a-i 'Āmire, 1253), ss.47-48.

2. Kıyasın Tanımı ve *Gayru Mute'araf* Kıyas

Aristoteles, kıyası *I. Analitikler*'de şöyle tarif etmektedir:

(1) Kıyas, bazı birden çok şey ortaya konulduğunda, bu şeylerden zorunlu olarak başka bir şeyin kendiliğinden ortaya çıktığı sözdür.¹¹

Aristoteles kıyası bu şekilde tanımladıktan sonra bölme yöntemiyle kıyasın türlerini de tanımlamaktadır:

(2) Tam kıyas, zorunlu olarak sonucun çıkmasını sağlayan şeylerin dışında başka bir şeye ihtiyaç duymayan kıyastır. Eksik kıyas ise zorunlu olarak sonucun çıkmasını sağlayan şeylerin dışında, öncüllerin gerektirdiği bir veya birden fazla şeyin kullanılmasına ihtiyaç duyan kıyastır.¹²

(1)'de kıyas, cinsi olan “söz”¹³ ve faslı olan “bazı birden çok şey ortaya konulduğunda, bu şeylerden zorunlu olarak başka bir şeyin kendiliğinden ortaya çıktığı” ile tanımlanmıştır.¹⁴ “Bazı birden çok şey ortaya konulduğunda” ifadesindeki “bazı” sözü *belirlilik* anlamında anlaşıldığında, kıyasın yüklemli önermelerden oluşması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca bu yoruma uygun olarak “ortaya konulduğunda” denilmiştir; yoksa “kabul edildiğinde” denilmemiştir. Buna göre “bazı” ifadesi, varsayımı yani hipotetik önermeleri kıyasın tanımının dışında bırakmaktadır. Ancak İbn Sînâ (ö.428/1037), “ortaya konulduğunda” (*izā vudî'at*) ifadesini “kabul edildiğinde” (*metā sullimet*) şeklinde anlamıştır. Bu nedenle de hipotetik önermelerden kıyas oluşturabileceğini ifade etmektedir. “Birden çok şeyler” ifadesi, kıyasın en az iki önermeden oluşacağını bildirmektedir. Bununla birlikte her

¹¹ Aristoteles, “Kitābu't-Taḥlīlātī'l-Ülā”, tah. °Abdurrahmān Bedevī, *Manṭıku Aristū* (Beyrut: Dāru'l-Kalem, 1980) içinde, c.1, 24b20-22; “Analytica Priora,” ter. A. J. Jenkinson, *The Works of Aristotle*, ed. W. D. Ross (Oxford: The Clarendon Press, 1928) içinde, 24b20-22.

¹² Aristoteles, “Kitābu't-Taḥlīlātī'l-Ülā,” 24b22-29; “Analytica Priora,” 24b22-29.

¹³ Böylece kıyas “söz”ün türü olmuş olur. Bkz. Alexander of Aphrodisias, *On Aristotle's Prior Analytics I.1-7*, ter. Jonathan Barnes ve diğerleri (Londra: Bloomsbury Publishing, 2014), 16.24-25. “Söz” burada hem düşünülen hem de işitilen anlamına gelebilir. Eğer kıyasın konusu sadece *burhān* olsaydı işitilen söze gerek olmayabilirdi. Ancak *cedel*, *ḥiṭābet*, *şī'r* ve *muḡālaḡa* da kıyasın konusu olduğu için işitilen söze de ihtiyaç vardır. Bkz. İbn Sînâ, *eş-Şifā'*: *el-Manṭıḡ*, c.4, *el-Kıyās*, tah. Sa'īd Zāyid (Kahire: el-Hey'etu'l-°Ämme li-Şu'uni'l-Maṭābi'i'l-Emiriyye, 1964), s.55; Aytekin Özel, “İbn Sînâ'nın Birleşmeli Kıyas Teorisi ve Sembolik Yorumu” (Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2009), ss.15-16.

¹⁴ Alexander of Aphrodisias, *On Aristotle's Prior Analytics I.1-7*, 16.24-25; 18.1-2; İbn Sînâ, *eş-Şifā'*: *el-Kıyās*, s.54; Naşīruddīn eṭ-Ṭūsī, *Esāsu'l-İktibās fi'l-Manṭıḡ*, Arapçaya terc. Mullā Ḥusrev, tah. Ḥasen el-Şāfi'î ve Muḡammed es-Sa'īd Cemāluddīn (Kahire, tsz.), s.197; eṭ-Ṭūsī, *Şerḡu'l-İşārāt*, tah. Suleymān Dunyā (Kahire: Dāru'l-Me'ārif, ty.), s.370; es-Semerḡandī, *Kıstāsu'l-Eḡkār*, s.309. El-Fārābī (ö.339/950), kıyası oluştukları önerme türüne göre yüklemli ve şartlı olarak ikiye ayırmaktadır. Ayrıca bkz. el-Fārābī, *el-Manṭıḡ 'inde'l-Fārābī: Kitābu'l-Kıyās*, tah. Rafīḡ el-°Acem (Beyrut: Dāru'l-Meşriḡ, 1986), c.2, ss.19-20, 31-33.

ne kadar öncüllerden birini ifade edip diğer öncülü söylemeden kıyas kurulabilse de kıyas yine de iki öncülden oluşmaktadır.¹⁵

Tanımda “öncüller” yerine “şeyler” kelimesi kullanılmıştır. “Öncüller” kelimesi kullanılsaydı tanımlamada hata yapılmış olurdu. Çünkü kıyas, kendisinin içerdiği veya kendisi vasıtasıyla ortaya çıktığı şey ile tanımlanmış olurdu.¹⁶

Kıyasın en az iki öncülden oluşması “zorunlu olarak” ifadesini sınırlandırmaktadır. Çünkü şartlı önermelerin gerektirme ilişkileri de zorunludur. Ancak sadece bir önermeyi ifade ettikleri ve kendisinden oluşan basit önermeler tek başına doğru veya yanlış olamadıkları için kıyas değildirler.¹⁷ Buna göre zorunluluğun kapsamı kıyasın kapsamından daha geniştir. Böylece kıyasın özsel niteliği *şeylerin çokluğuna* dayanarak zorunluluğu gerçekleştirmek olur.¹⁸ Ancak kıyasta sonucun zorunlu olarak çıkması, sonucun modalite anlamında zorunlu olduğu anlamına gelmez. Çünkü mümkün ve olumsal öncüllerden oluşan bir kıyasta sonuca zorunlu olarak ulaşılır.¹⁹

“Zorunlu olarak başka bir şeyin kendiliğinden/*bizzat* ortaya çıktığı” ifadesi kıyası, modelleme/paradigma ve tümevarımdan ayırmaktadır. Her iki çıkarımda da birden fazla öncül ortaya konulsa da sonuç, zorunlu olarak çıkmamaktadır. Aynı zamanda buradaki “ortaya çıkmak”, “bazı birden çok şeyler ortaya konulduğunda” ile kayıt altına alınmıştır. Bu nedenle de şeylerden çıkan sonuç herhangi bir şekilde olmayıp belirli bir “ortaya koyma” (*vaḍʿ*) ile gerçekleşmektedir.²⁰ Buna göre ortaya konulan şeyler sonucu yani “başka bir şey”i mümkün olarak değil de “zorunlu olarak” vermelidir.²¹ “Başka bir şey” sözü ise sonucun öncüllerde bulunmaması gerektiğini belirtmektedir. Bu nedenle *istiṣnāʾ*²² akıl yürütmelerin kıyas tanımının dışında kaldığı iddia edilmektedir. Ayrıca bu tür akıl yürütmelerin beş sanatta kullanılmaması da *istiṣnāʾ* akıl yürütmelerin kıyas olmadığı konusunda delil olarak kullanılmaktadır.²³

¹⁵ Alexander of Aphrodisias, *On Aristotle's Prior Analytics 1.1-7*, 17.3-10; İbn Sīnā, *eş-Sifāʾ: el-Kıyās*, s.58; eṭ-Ṭūsī, *Esāsu'l-İktibās*, s.197.

¹⁶ İbn Sīnā, *eş-Sifāʾ: el-Kıyās*, ss.58-59.

¹⁷ Es-Semerḳandī, *Kıstāsu'l-Efkār*, s.309.

¹⁸ Alexander of Aphrodisias, *On Aristotle's Prior Analytics 1.1-7*, 17.26-32.

¹⁹ Alexander of Aphrodisias, *On Aristotle's Prior Analytics 1.1-7*, 20.30; 21.1-9; İbn Sīnā, *eş-Sifāʾ: el-Kıyās*, s.67; Özel, “İbn Sīnā'nın Birleşmeli Kıyas Teorisi ve Sembolik Yorumu,” ss.14-15.

²⁰ İbn Sīnā, *eş-Sifāʾ: el-Kıyās*, s.59.

²¹ Eṭ-Ṭūsī, *Şerhu'l-İşārāt*, s.372.

²² İbn Sīnā birleşik önermelerle yapılan kıyasları kendisinden öncekilerin *şartlı* olarak isimlendirdiğini ancak kendisinin *istiṣnāʾ* olarak isimlendirdiğini belirtmektedir. Gerekeç olarak birleşik şartlı önermelerle *iktirānī* kıyas oluşturulabileceğini ortaya koyar. Bkz. İbn Sīnā, *eş-Sifāʾ: el-Kıyās*, s.106.

²³ Alexander of Aphrodisias, *On Aristotle's Prior Analytics 1.1-7*, 18.23-30; 19.1-30; 20.1-30.

Ancak *istiḡnā'ī* akıl yürütmelerde ilk öncül konumundaki birleşik önermeyi oluşturan *muḳaddem* ve *tālī* tek tek basit önerme olarak olumlanma-olumsuzlanma ve doğrulanma-yanlışlanma değerlerini alamazlar.²⁴ Bu nedenle her ne kadar lafzen öncüllerdeki ifadeler ile sonuçtaki önermeler aynı olsalar da semantik açıdan farklıdır. Bu nedenle *istiḡnā'ī* akıl yürütmeler kıyasın tanımına dahil olabilir.²⁵

(2)'de ise kıyas, bölme metoduyla tekrar tanımlanmış ve cins olarak belirlenmiştir. Buna göre kıyas tam ve tam olmayan şeklinde bölünmüştür. Tam kıyasın cinsi “kıyas”, ayrımı ise “öncüllerden zorunlu olarak çıkan sonucun açıklanmasında öncüllerin dışında başka bir şeye ihtiyaç duyulmayan”dır. Eksik kıyasın cinsi yine “kıyas”, ayrımı ise “öncüllerden zorunlu olarak çıkan sonucun açıklanmasında öncüllerin dışında ve öncüllerin gerektirdiği bir veya birden fazla şeyin kullanılmasına ihtiyaç duyulan”dır.²⁶

(1)'de “kendiliğinden ortaya çıktığı” ile kendisi dışındaki *yabancı*²⁷ bir öncül eklenmeksizin sonuç vermeyen akıl yürütmeler kıyasın tanımı dışında bırakılmıştır. Bu ifadeyle eksik kıyasın tanımındaki “zorunlu olarak sonucun çıkmasını sağlayan şeylerin dışında, öncüllerin gerektirdiği bir veya birden fazla şeyin kullanılmasına ihtiyaç duyulan” ifadesinin çelişkili oldukları söylenebilir. Bu nedenle de eksik kıyasın, kıyas olmadığı iddia edilebilir. Ancak birinci ifadeyle kıyasın içerik açısından herhangi bir başka *yabancı öncüle* ihtiyaç duymaması kastedilmiştir. İkinci ifadede ise kıyasın içerik açısından başka bir öncüle ihtiyaç duyulmamasıyla birlikte formel olarak birinci şekle delil ile irca edilmesi kastedilmiştir. Bu nedenle de birinci ifade ikinci ifadeyi içermektedir.²⁸ Böylece tam kıyas birinci şekli, eksik kıyas ise ikinci, üçüncü ve dördüncü şekli kapsamaktadır.²⁹

Aristoteles kıyaslar arasında tam ve tam olmayan ayrımını tanımsal olarak ortaya koyduktan sonra şekilleri açıklarken ayrımı belirginleştirmektedir. Bu bağlamda birinci şekli açıkladıktan sonra bu şekil ile yapılan kıyasların delil gerekmezsizin tam kıyas olacağını belirtmektedir.³⁰ İkinci ve üçüncü

²⁴ Es-Semerḳandī, *Ḳıstāsu'l-Efkār*, s.309.

²⁵ İbn Sīnā, *eş-Şifā'*: *el-Ḳıyās*, s.68.

²⁶ Aḫmed b. Suleymān el-Maḡnīsāwī, *Şerḫu'l-İstidlālīyye* (İstanbul: el-Hāc Muḫarrem el-Bosnevī Matba'ası, 1871), s.54.

²⁷ Es-Semerḳandī yabancı öncülün *gerektirdiği* üçüncü bir öncül olduğunu belirtmektedir. Bkz. es-Semerḳandī, *Ḳıstāsu'l-Efkār*, s.309.

²⁸ Alexander of Aphrodisias, *On Aristotle's Prior Analytics 1.1-7*, 23.26-30; 24.1-12; İbn Sīnā, *eş-Şifā'*: *el-Ḳıyās*, ss.59-61; eṭ-Ṭūsī, *Eṣāsu'l-İktibās*, s.198; es-Semerḳandī, *Ḳıstāsu'l-Efkār*, s.311; Özel, “İbn Sīnā'nın Birleşmeli Kıyas Teorisi ve Sembolik Yorumu,” s.35.

²⁹ Nazım Hasırcı, “Yüklemli Kesin Kıyasta Birinci Şekle İndirgeme,” *Felsefe Dünyası* 57 (2013), s.16; Özel, “İbn Sīnā'nın Birleşmeli Kıyas Teorisi ve Sembolik Yorumu,” s.32.

³⁰ Aristoteles, “*Analytica Priora*,” 26b26-33.

şekilleri açıkladıktan sonra ise bu şekillerle *geçerli* kıyas oluşturulabileceğini, fakat bunların *tam* kıyas olmadıklarını ifade etmektedir.³¹ Ancak eksik kıyaslar *ekthesis*, *reductio* ve *döndürme* delilleriyle tam kıyasa dönüştürülebilmektedir.³² Şu halde Aristoteles'in tam kıyas-eksik kıyas tanımlarının fertleri bu şekildedir.

Aristoteles kıyasın tanımına dahil olmayan çıkarımları belirtmemekle beraber geçersiz kıyas modlarının kıyas olmadıklarını ifade etmektedir. Ancak Aristoteles'in ilk şarihlerinden itibaren özellikle kıyas formunda olup *kendiliğinden/bizzat* sonuç vermeyen ve yabancı öncüle ihtiyaç duyan çıkarımlara örnekler verilmiştir. Bu örnekler iki öncülün yüklemelerinin eşitlik, ayrıklık vb. semantik kayıtlı sınırlandığı çıkarımlardır. Bu tür çıkarım formları klasik mantıkta genel kabul ile geçersiz sayılmakta ve *gayru mute'āraf* olarak anlaşılmaktadır.

Ancak yukarıda belirtilen tarihi süreç içerisinde terimlerin semantik kayıtlı da *bizzat* sonuç verebileceği iddia edilmiştir.³³ Bu iddia aynı zamanda semantik kayıtlı öncüllerden oluşan çıkarımların da kıyas olabileceği savını içermektedir. Peki, iddianın gerekçeleri ve iddialara karşı getirilen itirazlar nelerdir?

Gayru mute'āraf kıyaslar mantık literatüründe iki öncülü semantik kayıtlı olan eşitlik kıyaslarıyla örneklendirilmiştir. Buna göre;

$$3- \forall x(\dot{I}x \neq Dx) \ \& \ \forall x(Dx \neq Gx) \vdash \forall x(\dot{I}x \neq Gx)$$

formundaki kıyaslar *gayru mute'āraf* sayılmıştır. Sonuç $\forall x(\dot{I}x \neq Dx)$, "A'ya eşit olan B'ye eşit olan C, A'ya eşittir." ($\forall x(Ax \neq \forall y(Bx \neq Cxy))$) yabancı öncülüne göre sonuç vereceği için geçersiz sayılmaktadır. Ancak,

$$4- \forall x(Dx \rightarrow \exists y(Ay \& Lxy)) \ \& \ \forall x(Lx \rightarrow Kx) \vdash \forall x(Dx \rightarrow \exists y(Ay \& Kxy))$$

$$5- \forall x(Dx \rightarrow \exists(Lx)) \ \& \ \forall x(Lx \rightarrow Kx) \vdash \forall x(Dx \rightarrow \exists x(Kx))$$

formundaki *gayru mute'āraf* kıyaslar herhangi bir yabancı öncüle ihtiyaç duymaksızın sonuç vermektedir. "Ya hep ya hiç" (*dictum de omni et de nullo*) kuralına göre bir X'e tümel olumlu olarak yüklenen Y'nin bütünü hakkında geçerli olan her şey, X'e de tümel olumlu olarak yüklenebilir.³⁴ Burada Y'nin bütünü hakkında geçerli olanın bazıları hakkında da geçerli olduğunu

³¹ Aristoteles, "Analytica Priora," 27a16-18, 28a10-16.

³² Aristoteles, "Analytica Priora," 29a30-35, 29b15-25.

³³ Efđaluddin el-Ĥünci (ö.645/1248)'ye atıfla es-Semerqandî, *iktirānî* kıyası orta terimi tekrar eden ve etmeyen şekilde ikiye ayırmaktadır. Ancak orta terimi tekrar etmeyen kıyas modellerini incelememektedir. Bkz. Şemsuddin es-Semerqandî, *Şerhu Kıstāsi'l-Efkār fî Tahkîki'l-Esrār*, tah. Necmettin Pehlivan, Basılmamış Çalışma, ss.346-347.

³⁴ Nazım Hasırcı, "Kıyasta Ya Hep Ya Hiç Prensibi," *Felsefe Dünyası* 43 (2006), ss.84-96.

hatırlamamız gerekmektedir. Çünkü 4'teki küçük öncülde semantik kayıtlı olan $\exists y(Ay \& Lxy)$ orta terimi Dx küçük terimine tümel olumlu olarak yüklenmiştir. Büyük öncülde ise büyük terim olan Kx orta terim olan Lx 'e semantik kayıt olmaksızın tümel olumlu olarak yüklenmiştir. Buna göre Lx 'in bütünü hakkında geçerli olan Kx , Lx 'in semantik kayıtla tikel bir durumu olan $\exists y(Ay \& Lxy)$ hakkında da geçerli olacaktır. Böylece “ya hep ya hiç” kuralına uyan 4 kıyas geçerlidir. Ayrıca 5'teki kıyasın durumu da 4'teki kıyas gibidir. Ancak 4'te semantik kayıt niteliksel iken 5'te nicelikselidir. Böylece öncüllerden bizatihi sonuç çıktığı görülmektedir.

Ayrıca 4 ve 5'in geçişken olduğu görülmektedir. Çünkü 4'te küçük öncül tümel olumludur. Düz döndürme kuralına göre de tümel olumlu önermenin yüklemine niceliği tikeldir. Buna göre büyük öncülde orta terimin bir nitelikle sınırlandırılarak tikel olması küçük öncüldeki durumunun açıkça yazılmasından başka bir şey ifade etmemektedir. Bu durum da geçişkenliği etkilememektedir.³⁵

Bununla beraber *gayru mute'āraf* kıyas formlarının geçerlilik iddiasına orta terimin tekrar etmediği yönünde itiraz bulunmaktadır. Çünkü 4'teki kıyasın orta terimi küçük öncülünde (Lx), büyük öncülde $\exists y(Ay \& Lxy)$ 'dir. Görüldüğü gibi (Lx) orta terimi (Ay) niteliği ile sınırlandırılmış ve tikel olarak alınmıştır. Ancak kıyasın tanımında orta terimin tekrarı hakkında bir kayıt bulunmamakta³⁶ ve kaplamsal olarak orta terim diğer iki terimden daha genel, daha özel veya eşit olabilmektedir. Buna göre itiraz geçersiz olup *gayru mute'āraf* kıyasların kıyasın tanımına dahil olduğu anlaşılmaktadır.³⁷

Bununla beraber eşitlik kıyasına yabancı öncüle ihtiyaç duyması nedeniyle bizatihi sonuç vermediği iddia edilmiştir. Ancak 3'teki eşitlik Kıyasının sonucu $\forall x(\dot{I}x \neq Dx)$ şeklinde³⁸ değil de $\forall x(\dot{I}x \neq \forall y(Dx \neq Gxy))$ olarak yazıldığında sonuç bizatihi ortaya çıkmış olacaktır. Çünkü 3'deki öncüllerden $\forall x(\dot{I}x \neq Dx)$ & $\forall x(Dx \neq Gx)$ orta terim kaldırıldığında sonuç $\forall x(\dot{I}x \neq \forall y(Dx \neq Gxy))$ olmaktadır.³⁹

Gayru mute'āraf kıyasın tarihsel serüveninin Aristoteles'e kadar uzandığını; bununla beraber mantık eserlerinin satır aralarında eşitlik kıyası altında kaldığını, ancak müstakil ve özgün bir inceleme konusu olarak Osmanlı ilim

³⁵ Patzig, *Aristotle's Theory of the Syllogism*, s.51.

³⁶ Es-Semerķandī, *Ḳıstāsu'l-Efķār*, s.313.

³⁷ Abdurrahmān el-İzmīrī (ö.1193/1779), *Risāle fī Tahķīki Akṣāmi'l-Ḳıyās* (Yazma), Süleymaniye Kütüphanesi-Hacı Mahmud Efendi, no.5821, v.11b; El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, s.185.

³⁸ Ayrıca sonuç bu şekilde olduğunda mantık yanlış yapılmış olur. Bkz. İbrahim Emiroğlu, *Mantık Yanlıları* (Ankara: Elis, 2011), ss.53-54.

³⁹ Es-Semerķandī, *Ḳıstāsu'l-Efķār*, s.313; El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, s.184.

havzasında Mūsā el-Pehlevānī tarafından çalışılmaya başlandığını; daha sonra da başta el-Pehlevānī'nin öğrencileri ve diğer müelliflerin çalışmalarıyla kendine özgü bir gelenek oluştuğunu tekrar ifade edelim. °Osman b. Muştafā eṭ-Ṭarsūsī'nin *Risāle-i İstidlāliyye*'si de bu gelenekteki önemli eserlerden biridir. Eser şerh olmayıp telif bir çalışmadır. Müellif, Necmuddīn el-Ḳāzvinī'nin *er-Risāletu'ş-Şemsiyye* adlı eserinden faydalanarak *mute^cāraf* kıyası anlattıktan sonra *gayru mute^cāraf* kıyası incelenmiştir. Eserin bu bütünlüklü yapısı ve nispeten yakın sayılabilecek bir tarihte Osmanlı bilim havzasında gelişmiş bu özgün çalışma alanına ilişkin ülkemizde herhangi bir çalışmanın olmaması, bu çalışma alanına bir giriş olması ve ilgi uyandırması ümidiyle bizi eserin tahkik ve tercümesine sevk etmiştir.

Sonuç

Mantık literatürüne baktığımızda kıyasın tanımı hakkında bir takım farklı anlayışlar olsa da tanımın içlemi hakkında herhangi bir tartışma bulunmamaktadır. Bunun yanında kıyas tanımının kapsamı hakkında genel olarak Aristoteles'in kullandığı kıyas örnekleri geçerli sayılmıştır. Bu durumu genel olarak mantık literatürünü etkileyen Afrodisiyaslı İskender'in *I. Analitikler* şerhinde Stoalılara referansla bahsettiği eşitlik kıyası ve buna benzeyen öncülleri semantik kayıtlı kıyas modellerinde görmek mümkündür. *Gayru mute^cāraf* kıyas modelleri hakkındaki tartışmanın bu hatalı var sayımın mantık literatüründeki tekrarından kaynaklanmış olduğu söylenebilir. Ayrıca bu iddiaya dayanılarak *gayru mūte^cāraf* kıyas modellerinin eksik kıyas olduğu iddia edilmiştir. Ancak bu iddia da ikinci ve üçüncü şeklin birinci şekle irca edilirken döndürme veya varsayma yoluyla elde edilen öncüllerin yabancı öncül olduğu hatalı varsayımına dayanmaktadır. Buna göre *gayru mute^cāraf* kıyas modellerinin eksik kıyas olmadığı, dahası her üç şekilde de *gayru mute^cāraf* modellerin olabileceği söylenebilir.

Gayru mute^cāraf kıyas konusunun, kıyasın tanımına yönelik bir tartışma olmayıp kıyasın tanımının nasıl *teşahhuş* ettiği ile ilgili bir inceleme olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle *gayru mute^cāraf* kıyasların, birleşmeli/*iktirānī* ve seçmeli/*istiṣnā[?]ī* kıyaslar gibi kıyasın bir türü olmayıp formel olarak birbirinden farklı kıyas fertleri veya modelleri olduğu söylenebilir.

İstiṣnā[?]ī ve şartlı önermelerle kurulan *iktirānī* kıyaslar el-Fārābī tarafından kıyasın tanımı altında ele alınmaktadır. Bu tür kıyasların kıyasın tanımının kapsamına dahil olması ile ilgili tartışmaların sonuç ile öncüller arasındaki farkla ilgili olduğu görülmektedir. Bu nedenle yine bu tür kıyaslar hakkında *gayru mute^cāraf* modeller tartışması bulunmamaktadır. Ancak bu du-

rum *istišnā'ī* ve şartlı önermelerle kurulan *iktirānī* kıyasların *ğayru mute'āraf* modelleri hakkında tartışılmayacağı anlamına gelmemektedir.

Son olarak her ne kadar es-Semerķandī, *Kıstās* ve *Şerhu'l-Kıstās*'ta el-Hūnecī'ye atıf yaparak *ğayru mute'āraf* kıyas modellerinin geçerli olabileceğinden bahsetse de 17. asrın Osmanlı mantıkçıları bu fikri, kıyas teorisinin bir konusu olacak şekilde mantık eserlerinden bağımsız teliflerinde (risale ve şerhlerinde) müstakil olarak ele almışlardır.

Tahkik ve Tercüme Hakkında Teknik Bazı Bilgiler

Yukarıda ifade edildiği gibi eser 1258 [1842]'de İstanbul'da basılmıştır. Eserin çok sayıda yazma nüshası da vardır. Temin edilen ve incelenen bu nüshalar arasında müellif nüshasına rastlanmamıştır. Gözden geçirilen matbu ve yazma nüshalardan şu kanaate varılmıştır: “حمدًا لله على استدلاله” şeklinde başlayıp devam eden yazma nüshalar müellifin ilk yazdığı metindir. Kanaatimiz odur ki risale basılırken müellif, *hamdele* ve *şalveyi* “*berā'atu'l-istihlāl* geleneği”ne uygun olarak tekrar kaleme almıştır. Matbu nüsha “الحمد لله الذي وفقنا” diye başlamaktadır ve bu şekilde başlayıp devam eden nüshaların, matbu nüshadan tensih edildiği söylenebilir. Nitekim Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: 32 Yalvaç 111-6'daki nüsha matbu nüshadan tensih edilmiştir. İki versiyon içerik olarak aynıysa da, aralarında *hamdele* ve *şalvenin* dışında da anlama taalluk edecek bazı farklılıklar mevcuttur. Bunlar tahkikte ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Her iki tür nüshalarda da müellife ait bazı kenar notları bulunmaktadır. Bunlar “risalenin musannifi” notuyla tahkikli metnin dipnotlarına taşınmıştır. Bu kenar notları bazen “onun sözü/*kavluhu*” bazen de “şu sözüm/*min kavli*” ibaresiyle kayıtlıdır ve gözden geçirilen bütün nüshalarda büyük ölçüde mevcuttur. *Risāle*'nin biri el-Mağnīsāvi'ye diğeri de eṭ-Ṭrabzūnī'ye ait iki şerhi olduğu zikredilmişti. El-Mağnīsāvi'nin şerhi matbudur fakat eṭ-Ṭrabzūnī'nin şerhi yazma halindedir. El-Mağnīsāvi'nin şerhinin “الحمد لله الذي وفقنا” ile başlayan matbu versiyon üzerine yazıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü *Risāle*'nin 1258/1842 tarihli baskısında matbaa dizimi esnasında yapılmış olduğu düşünülen hatalı ibareler bu şerhte aynen tekrarlanmaktadır. Bunlar da tahkikte gösterilmiştir. Eṭ-Ṭrabzūnī'nin şerhinde *hamdele*, *şalvele* ve giriş kısmı atlandığı için ilk metni mi yoksa ikinci metni mi esas aldığı tespit edilememiştir. Metinde köşeli parantezle verilen başlık ya da ibareler tarafımızdan metnin içindeki ibarelerden faydalanılarak yerleştirilmiştir. Tahkikte eserin matbu nüshasının yanında üç yazma nüsha kullanılmış, bunların yanında bahsi geçen şerhlere de müracaat edilmiştir. Şimdi kullanılan nüshalar hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz.

(1) Matbu nüsha: 1258 [1842] tarihinde Dāru'l-Hilāfeti'l-^cAliyye matbaasında basılmıştır. 15 sayfadır. Gözden geçirdiğimiz matbu nüshaların bazılarında basım tarihi kayıtlı iken bazılarında kayıtlı değildir. Tarihli ve tarihsiz nüshalar arasında fark yoktur. Tarihsizin önce mi, sonra mı basıldığı tespit edilememiştir. Tahkikte Edirne Selimiye Kütüphanesi'nde 1299 demirbaşı numarada kayıtlı matbu nüsha kullanılmıştır. Kenarında müellife ait olduğunu kabul ettiğimiz notlar bulunmaktadır. Tenkitli metinde “سنم” olarak gösterilmiştir.

(2) Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Koleksiyonu, no.37335, vv.126b-130b. *Risāle*'nin ilk hali olduğu kanaatine vardığımız nüshadır. “حمدًا لله” diye başlamaktadır. Tensih tarihi Ramazan 1244 [1829]'dur, yani eserin yayınlanmasından 14 sene öncedir. Nüsha “*istidlāl* risalemiz bitti” şeklinde bitmektedir. Ancak müellif nüshası olup olmadığı tespit edilememiştir. 126b varağı 21, diğer varaklar 24-25 satırdır. Bazı ibareler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Müellife ait notlar aynıyla bu nüshada da mevcuttur. Tenkitli metinde “طًا” şeklinde gösterilmiştir.

(3) Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY3000/3, Vv.7a-10a. *Risāle* mecmuadaki üçüncü risaledir. Tensih tarihi 1263 [1846/1847] olarak verilmiştir; müstensih kayıtlı değildir. Varaklarda 23 ila 34 satır bulunmaktadır. Müellife ait olduğu kabul edilen notlar bu nüshada da vardır. “حمدًا لله” diye başlamaktadır. Bu şekilde başlayan metnin müellifin elinden çıkan ilk versiyon olduğunu tahmin ettiğimizi söylemiştik. Nitekim bu nüshanın kenarında matbu nüshadaki “الحمد لله الذي وفقنا” diye başlayıp devam eden *hamdele* ve *shalvele* diğeri silinmeksizin yazılmıştır. Tenkitli metinde “طق” olarak gösterilmiştir.

(4) Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY148/7, vv.80b-84a. Bu Konya nüshası da “حمدًا لله” şeklinde başlamaktadır. Fakat tıpkı bir önceki nüsha gibi burada da *hamdele* silinmeksizin matbu nüshadaki *hamdele* ve *shalvele* satır aralarına tam olarak yazılmıştır. 80b varağı 17; diğer varaklar 19 satırdır. Zilkade 1253 [1838] tarihlidir. Müstensih ismi yoktur. Müellife ait notlara ilaveten farklı notlar da bulunmaktadır. Tenkitli metinde “طك” olarak gösterilmiştir.

(5) Aḥmed b. Suleymān el-Mağnīsāvi'nin şerhi: Şarih şerhi 1286 [1869/1870] yılında bitirdiğini kaydetmiştir. Şerh el-Hāc Muḥarrem Bosnevī'nin matbaasında 1287 (1870/1871)'de (Sultan ^cAbdul^cazīz dönemi) basılmıştır. 72 sayfalık bir metindir. Şarih, metni kelime kelime şerh etmiştir. Asıl metin, üzeri çizilerek şerhten ayrılmıştır. Şerh metnin tercümesinde

de kullanılmış; özellikle asıl metnin bazı zamirlerinin ircasında faydalanılmıştır. Tenkitli metinde “مع” olarak gösterilmiştir.

(6) Şālih b. Ḥasan eṭ-Ṭrabzūnī'nin Şerhi: Çorum Hasanpaşa Yazma Eserler Kütüphanesi, 19 HK 2471-2, vv.1b-25b. İlk varakta 17, diğer varaklarda ortalama 21 satır vardır. *Risāle*'nin *hamdelesi* ve giriş bölümü şerh edilmemiş, doğrudan kıyasın tarifi ve türlerinin verildiği yerden şerhe başlanmıştır. Kıyasın şekillerine ait tablolar oluşturulmuştur. Asıl metnin üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Kenarda okuyucu notları bulunmaktadır. Müellif nüshasıdır. Eṭ-Ṭrabzūnī'nin şerhinin başka bir nüshası tesbit edilememiştir. Tenkitli metinde “طط” olarak gösterilmiştir.

Tahkikte şu rumuzlar kullanılmıştır:

1. +: fazla olan ibareyi işaret eden okuma.
2. -: eksik olan ibareyi işaret eden okuma.
3. <<: mükerrer olan ibareyi işaret eden okuma.
4. -:<xxx>: üzeri çizilerek metinden çıkarılmış ibareyi işaret eden okuma.
5. +:<xxx>: şerhten asıl metne sokulan ibareyi işaret eden okuma.

رسالة استدلاليه

عثمان بن مصطفى الطرسوسي

تحقيق

د. نجم الدين پهلوان

محمد چليک

كلية الإلهيات بجامعة أنقرة

أنقرة ٢٠١٨

فهرس المحتويات

16.....	[مقدمة]
16.....	[أنواع القياس]
17.....	[أشكال القياس وضرابه]
18.....	[شروط الأشكال]
18.....	[شروط الشكل الأول]
18.....	[شروط الشكل الثاني]
18.....	[شروط الشكل الثالث]
19.....	[شروط الشكل الرابع]
19.....	[ضروب المنتجة للأشكال]
19.....	[تصاویر الأشكال]
19.....	تصویر الشكل الأول
19.....	تصویر الثاني
20.....	تصویر الثالث
20.....	تصویر الرابع
20.....	[المنتجة للاستثنائي]
21.....	[شروط الاستثنائي]
21.....	[أنواع الاستدلال]
21.....	[الاحتمال الأول]
24.....	تنبيه
25.....	[الاحتمال الثاني]
26.....	[قياس غير متعارف]
26.....	[غير متعارف الشكل الأول]
27.....	[غير متعارف الشكل الثاني]
27.....	[غير متعارف الشكل الثالث]
28.....	[غير متعارف الشكل الرابع]
28.....	تذنيب

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ [مغ. ٢]

[مقدمة]

[١] الحمد^١ لله [مغ. ٣] الذي وفقنا على الاستدلال^٢ وحدانيته بالعقلية والنقلية،
والصلاة والسلام [مغ. ٤] على رسوله الذي اثبت دعوى النبوة بدلائل المعجزات الباهرات [مغ،
٥] وعلى آله وأصحابه الذين أسكتوا المخاصمين بالبراهين والبيانات.^٣

[٢] أما بعد، فيقول الفقير الراجي [مغ. ٦] عفو ربه عثمان بن مصطفى الطرسوسي غفر
الله لهما في الدارين بحرمة حبيبه: لما كان علم الاستدلال سببا للعلوم العقلية والنقلية^٤
ومعيارا لهما [مغ. ٧] في إظهار الصواب ومع هذا طلاب^٥ الزمان يضيعون^٦ عمرهم فيه لم ينالوا
مقاصدهم، فجمعت بعون^٧ الله تعالى رسالة مشتملة على ترتيب الأقيسة من العبارة [مغ. ٨]
لينتفعوا^٨ بها في قليل الزمان ولم يضيعوا عمرهم في كثير من الأوان^٩ وسميتها
"استدلالية"^{١٠}. وأرجو من الله أن يجعلها سببا لنجاتي ومقبولا عند المستفيدين. [سنم، ٢، مغ، ٩]

[أنواع القياس]

[٣] فاعلم^{١١-١٢} أولا أن القياس وهو قول مؤلف^{١٣} من قضايا متى سلمت [مغ. ١٠] لزم
عنها لذاتها^{١٤} قول آخر^{١٥}: [مغ. ١١، طط/١/ب]

^١ [الحمد مختار على الشكر، لأن الحمد رأس الشكر. فمن لم يحمد الله تعالى لم يشكره كما ورد في الحديث. مصنف الرسالة
[سنم، طأ، طك، طق]]

^٢ [استدلال مصدر مضاف إلى مفعوله مقصودا نيته أي من الأثر إلى المؤثر. مصنف الرسالة (طأ، طك، طق)]

^٣ حمداً لله على استدلاله والصلاة والسلام على رسوله وعلى آله الطيبين الطاهرين وأصحابه: في [طأ، طك، طق]: الحمد لله
الذي وفقنا على الاستدلال وأصحابه الذين أسكتوا المخاصمين بالبراهين والبيانات: في [طك، طق]: الحمد لله

وأصحابه الذين أسكتوا المخاصمين بالبراهين والبيانات: في [سنم، مغ]

^٤ النقلية والعربية: في [سنم، مغ]: والعقلية والنقلية: في [طأ، طك، طق]

^٥ طلباء: في [طأ، طك، طق]: طلاب: في [سنم، مغ]

^٦ يضيعون: في [طأ]: ضايعون: في [طك، طق]: يضيعون: في [سنم، مغ]

^٧ فيه لم ينالوا مقاصدهم، فجمعت بعون: في [طأ، طق]: فيه <لم ينالوا مقاصدهم، فجمعت بعون الفتح ياذن>: في [طك]:

لم ينالوا مقاصدهم، فجمعت بعون: في [طك]: لم ينالوا مقاصدهم، فجمعت بعون: في [سنم، مغ]

^٨ لينتفعوا: في [مغ]

^٩ كثير الأوقات: في [طأ، طق]: الأوان: # في [طك]: الأوان: في [سنم، مغ]

^{١٠} استدلاليا: في [طأ، طك، طق]: استدلالية: في [سنم، مغ]

^{١١} الحمد لله ومقبولا عند المستفيدين: في [طط]

^{١٢} [من قولي (قوله: في سنم، طق) "فاعلم أولا" إلى قولي "ثم اعلم أنه إذا أردت آه" مقدمة وهي ما يذكر قبل الشروع في المقاصد

لارتباطها به ونفعه فيها. مصنف الرسالة (سنم، طأ، طك، طق)]

^{١٣} مؤلف <مغ مشتمل>: في [طأ]

(١) إما اقتراني وهو الذي لا يذكر فيه عين النتيجة ولا نقيضها بالفعل. كقولنا:

العالم متغير.

وكل متغير حادث.

فنتيجته¹⁶: العالم حادث.

(٢) إما استثنائي وهو الذي يذكر فيه عين النتيجة أو نقيضها بالفعل. كقولنا:

كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجود.

لكن الشمس طالعة.

فينتج¹⁷: النهار موجود. [مع. ١٢]

[٤] والاقتراني مركب من مقدمتين: [طط/٢] إحداهما صغرى، والأخرى كبرى.

[٥] والاستثنائي أيضا مركب من مقدمتين: إحداهما شرطية، والأخرى استثنائية. [مع.

[١٣]

[أشكال القياس وضروبه]

[٦] وفي¹⁸ الاقتراني أربعة أشكال، لأن المكرر إن كان محمولا في الصغرى وموضوعا في

الكبرى، فهو الشكل الأول. وإن كان محمولا فيهما، فهو الثاني. وإن كان موضوعا فيهما،

فهو الثالث [مع. ١٤] وإن كان بعكس الأول، فهو الرابع. يجمعهما هذا الرموز¹⁹.

[٧] ضرب²⁰ نتيجة شكل²¹ أولك [الشكل الأول]: [الضرب الأول]: ممم، [مع. ١٥] [الضرب

الثاني]: مسس، [الضرب الثالث]: جمج، [الضرب الرابع]: جسز [طط/٢] أولدي.

شكل ثانك [الشكل الثاني]: [الضرب الأول]: مسس، [الضرب الثاني]: سمس،

[الضرب الثالث]: جسزا، [الضرب الرابع]: زمز،

¹⁴ لذاتها:- في [سمن، طط]: لذاتها: في [طأ، طك، طق، مع]

¹⁵ أن القياس >هو قول مؤلف من قضايا متى سلمت لزم عنها لذاتها قول آخر<:- في [طط]

¹⁶ نتيجته: في [طك، طق]: فنتيجته: [سمن، طأ، مع]

¹⁷ نتيجته: في [طك، طق]: ينتج: في [طأ، طط]: فينتج: في [سمن، مع]

¹⁸ القياس+: في [طق]

¹⁹ الرمز: في [سمن، طك، طق، مع، طط]: الرموز: في [طأ]

²⁰ [نتيجة الضربين الأولين للرابع موجبة جزئية، والثالث سالبة كلية، والباقي سالبة جزئية. مصنف الرسالة (سمن، طأ، طك،

طق]

²¹ شكل:- في [طأ]

ثالثك [الشكل الثالث]: [الضرب الأول]: ممج، [الضرب الثاني]: مسز، [مغ. ١٦] [الضرب الثالث]: جمج، [الضرب الرابع]: جسز، [الضرب الخامس]: مجج، [الضرب السادس]: مزز،

رابعك [الشكل الرابع]: [الضرب الأول]: ممج²²، [الضرب الثاني]: مجج، [طك/٨٠/ب] [الضرب الثالث]: سمس، [الضرب الرابع]: مسز²³، [مغ. ١٧] [الضرب الخامس]: وجس، [الضرب السادس]: زم²⁴، [الضرب السابع]: مز²⁵، [الضرب الثامن]: سجز. [سئم. ٣] [٨] الميم²⁶ [ط/١٢٦/ب] إشارة إلى موجبة كلية، والسين إلى سالبة كلية، والجيم إلى موجبة جزئية، والزاء إلى سالبة جزئية.²⁷ [مغ. ١٨]

[شروط الأشكال]

[شروط الشكل الأول]

[٩] وشرط الشكل الأول (١) بحسب الكيف: إيجاب الصغرى، (٢) وبحسب الكم: كلية الكبرى، (٣) وبحسب الجهة: [مغ. ١٩] فعلية الصغرى. [طط/٤/ب]

[شروط الشكل الثاني]

[١٠] وشرط الثاني (١) بحسب الكيف: اختلاف مقدمتيه بالإيجاب والسلب، (٢) وبحسب الكم: كلية الكبرى، (٣) وبحسب الجهة أمران كل واحد منهما أحد الأمرين [مغ. ٢٠]: الأول: صدق الدوام على الصغرى أو كون الكبرى من القضايا الست المنعكسة السوالب، والثاني: عدم استعمال الممكنة إلا مع الضرورة المطلقة أو مع الكبيرين المشروطتين²⁸. [طط/٤/ب]

[شروط الشكل الثالث]

[١١] شرط الثالث (١) [طق/٧/ب] بحسب الكيف: إيجاب الصغرى، (٢) وبحسب الكم: كلية إحدى المقدمتين، (٣) وبحسب الجهة: فعلية الصغرى. [طط/٥/ب]

²² ج:- في [سئم، طأ، طق، طك، مغ، طط]

²³ ز:- في [سئم، طأ، طق، طك، مغ، طط]

²⁴ ز:- في [سئم، طأ، طق، طك، مغ، طط]

²⁵ ز:- في [سئم، طأ، طق، طك، مغ، طط]

²⁶ الميم: << في [طأ]

²⁷ أولدي.....والزاء إلى سالبة جزئية:- في [طط]

²⁸ المشروطتين: في [طأ]

[شروط الشكل الرابع]

[١٢] وشرط الرابع (١) بحسب الكيف: إما إيجاب المقدمتين [مغ. ٢١] أو اختلاف المقدمتين بالإيجاب والسلب، (٢) وبحسب الكم: إن كان بإيجاب المقدمتين فهي كلية الصغرى وإن كان باختلاف المقدمتين فهي كلية احدى المقدمتين، (٣) وبحسب الجهة شرائط خمسة:

الأول: كون القياس فيه من الفعلیات، [مغ. ٢٢]

والثاني: كون السالبة المستعملة فيه منعكسة، [طلط/٥/ب]

والثالث: صدق الدوام في الضرب الثالث على صغراه أو العرف العام على كبراه،

والرابع: كون الكبرى في الضرب السادس من القضايا المنعكسة السوالب، [طلط/٦/ب]

والخامس: كون صغرى الضرب الثامن من احدى [منم. ٤] الخاصتين وكبراه مما يصدق

عليه العرف العام. [طلط/٦/ب]

[ضروب المنتجة للأشكال]

[١٣] وضروب المنتجة للشكل الأول أربعة، [مغ. ٢٣] وللثاني أيضا أربعة، وللثالث ستة، وللرابع ثمانية عند المتأخرين [طلط/٧/ب] وعند المتقدمين خمسة²⁹. [طلط/٧/ب] مثالها والاختلاف في المطولات. [مغ. ٢٤]

[تصاویر الأشكال]

[١٤] وللأشكال تصاویر:

تصویر الشكل الأول

[١٥] أن يكون موضوع الدعوى موضوعا في الصغرى والمذكورة في جانب الدليل محمولا لموضوع الدعوى، وأن يكون محمول الدعوى محمولا في الكبرى والمذكورة في جانب الدليل موضوعا لمحمول الدعوى. [مغ. ٢٥]

تصویر الثاني

[١٦] أن يكون موضوع الدعوى موضوعا في الصغرى والمذكورة في جانب الدليل محمولا لموضوع الدعوى، وأن يكون محمول الدعوى موضوعا في الكبرى أيضا والمذكورة في جانب الدليل محمولا [طلط/٨/ب] لمحمول الدعوى. [طلط/٨/ب]

²⁹ [نتيجة الشكل الأول (بمعنى كل المحصورة أم لا) أربعة، ونتيجة الثاني اثنين، ونتيجة الثالث اثنين، ونتيجة الرابع ثلاثة.

تصوير الثالث

[١٧] أن يكون موضوع الدعوى محمولا في الصغرى والمذكورة في جناب الدليل موضوعا لموضوع الدعوى، وأن يكون محمول الدعوى محمولا [مغ. ٢٦] في الكبرى أيضا والمذكورة في جناب الدليل موضوعا لمحمول الدعوى.

تصوير الرابع

[١٨] أن يكون موضوع الدعوى محمولا في الصغرى والمذكورة في جناب الدليل موضوعا لموضوع الدعوى، وأن يكون محمول الدعوى³⁰ موضوعا في الكبرى والمذكورة في جناب الدليل محمولا لمحمول الدعوى.

[المنتجة للاستثنائي]

[١٩] وفي الاستثنائي أربعة طرق منتجة: [مغ. ٢٧]

الأول: إن الشرطية الموضوعة³¹ فيه إن كانت [س. ٥] متصلة فاستثناء عين المقدم، ينتج عين التالي.

والثاني: استثناء نقيض التالي، ينتج نقيض المقدم.

والثالث: إن الشرطية الموضوعة فيه إن كانت منفصلة فاستثناء عين أحد الجزئين، ينتج نقيض الآخر.

والرابع: استثناء نقيض أحد الجزئين، ينتج عين الآخر.

[٢٠] وبعبارة أخرى:

أولى طرق الاستثنائي أن تأتي قضية شرطية متصلة موجبة لزومية وتجعل [مغ. ٢٨] عين الدعوى تاليا لها، فاستثناء عين المقدم ينتج عين التالي.

والثاني: أيضا أن تأتي قضية شرطية متصلة موجبة لزومية وتجعل نقيض الدعوى مقدا لها، فاستثناء نقيض التالي ينتج نقيض المقدم.

والثالث: أن تأتي قضية شرطية منفصلة مانعة الجمع وتجعل نقيض الدعوى جزء لها، فاستثناء [طق/٧٧] عين أحد الجزئين ينتج نقيض الآخر.

والرابع: أن تأتي قضية شرطية منفصلة مانعة الخلو وتجعل عين الدعوى جزء لها، فاستثناء نقيض أحد الجزئين ينتج عين الآخر. مثالها في المطولات. [مغ. ٢٩]

³⁰ محمول الدعوى <محمولا>:- في [طأ]

³¹ الموضوع: في [مغ]

[شروط الاستثنائي]

[٢١] وشرط الاستثنائي (١) بحسب الكيف: أن تكون شرطية موجبة، (٢) وبحسب الكم: أن تكون إحدى مقدمتيه كلية، (٣) وبحسب الجهة: لزومية في المتصلة، وعنادية في منفصلة.

[أنواع الاستدلال]

[٢٢] والاستدلال أربعة³²:

الأول: إثبات الكلي بالكلي.

الثاني: إثبات الجزئي بالكلي.

الثالث: إثبات الكلي بالجزئي.

الرابع: إثبات الجزئي بالجزئي.

[٢٣] فالأولان قياس، [ط/١٠/ب] والثالث استقراء إن كان ناقصا، فهو ليس بقياس [س.م.٦] بالاتفاق. [مغ. ٣٠]. وإن كان تاما، فقليل إنه قياس، لكنه يفيد الظن. والرابع تمثيل، فهو ليس بقياس عند المنطقيين. [ط/١٠/ب]

[٢٤] ثم اعلم أنه إذا أردت ترتيب القياس، فانظر إلى العبارة من الكتب أو الرسائل، فتجد قضية من القضايا. ثم [ط/١٢٧/ب] انظر إلى القضية الثانية، فإذا (١) أن تجد علامة من الدليل والعلامة إما (أ) "لأنه" (ب) أو "لكونه" (ت) أو "فإنه" (ج) أو غيرها [مغ. ٣١] (٢) أو لا [ط/٨١/ب] تجدد.

[الاحتمال الأول]

[٢٥] فإن وجدت، فالقضية الأولى دعوى قطعاً [ط/١١٧/ب] والثانية جانب الدليل وهو إما مشتمل (١) على المحكوم عليه من المطلوب (٢) أو المحكوم به منه (٣) أو عليهما (٤) أو لا³³. [٢٦] وأما³⁴ على الاحتمالين الأخيرين، فالظاهر قياس استثنائي (١) "بسيط" لو أنتج المطلوب بسيطا [مغ. ٣٢: ط/١١٧/ب] (٢) وإلا "فمركب" من قياسين: أحدهما قياس اقتراني مركب من الشرطيات. وثانها: استثنائي مقدمة الشرطية نتيجة ذلك الاقتراني المركب من الشرطيات.

³² مثالها والاختلاف في المطولات..... والاستدلال أربعة:- في [ط]

³³ الأوثين<خيرين:- في [ط]

³⁴ >أما<+: في [مغ]

[٢٧] وذلك إما بأن يكون القياس (١) "خلفيا" كما إذا كان مقدم صغرى الاقتراني نقيض المطلوب، [طط/١٢/١] فالمقدمة المذكورة إما صغرى الاقتراني أو كبراه أو المقدمة الرافعة للاستثنائي (٢) وإما بأن يكون "مستقيما" كما إذا لم يكن مقدمها نقيضه والمذكورة إما صغرى الاقتراني أو كبراه [مع. ٣٣] أو الواضحة³⁵ [طط/١٢/ب] للاستثنائي.

[٢٨] وإنما قلنا "فالظاهر" إشارة إلى احتمال آخر وهو أن يكون القياس مركبا من اقترانيين. وذلك بأن تكون المقدمة المذكورة غير مشتملة على شيء من طرفي المطلوب كبرى للاقتراني الأول والمقدمة المطوية مشتملة على المحكوم عليه منه صغرى [سنم. ٧] للإقتراني الأول. وصغرى الثاني النتيجة الحاصلة من الأول وكبرى الاقتراني المطوية المشتملة على المحكوم به منه كما إذا قلنا: "العالم حادث. لأن كل ما لا يخلو عن الحركة والسكون متغير" وهي كبرى الاقتراني الأول. وقدردنا في قولنا: "العالم لا يخلو عن الحركة والسكون" صغرى له وقولنا: "كل متغير حادث" كبرى للإقتراني الثاني. [مع. ٣٤، طط/١٣/١]

[٢٩] والقياس الخلفي³⁶ [مع. ٣٥] وهو مركب من اقتراني مركب من متصلتين مقدم صغراه نقيض المطلوب ومن استثنائي إحدى مقدمتيه وهو الشرطية نتيجة ذلك الاقتراني والأخرى رفع تاليها. [طط/١٣/ب]

[٣٠] والقياس المستقيم³⁷ [مع. ٣٦] وهو مركب أيضا من اقتراني مركب من متصلتين، لكن لم يكن مقدم صغريه نقيض المطلوب ومن استثنائي إحدى مقدمتيه وهي الشرطية نتيجة ذلك الاقتراني والأخرى استثناء [طق/٨/١] عين المقدم. [طط/١٤/١]

[٣١] وأما على الاحتمال الأول:

[٣٢] فإن كان جانب الدليل مشتملا على المحكوم عليه من المطلوب، [طط/٢٨/١] فالمذكورة صغرى غالبا³⁸ [مع. ٣٧] والمطوية كبرى، [طط/١٤/ب] لكن المطوية لا تخلو من أن تكون مشتملة على المحكوم به منه أو لا.

³⁵ الواضحة: في [طط]

³⁶ [مثال الخلفي، كقولنا: الله تعالى قديم أزلا وأبدا، لأنه لو لم يكن قديما أزلا وأبدا، لكان حادثا. وكلما كان حادثا، فكان محتاجا. ينتج: لو لم يكن قديما أزلا وأبدا، لكان محتاجا، لكنه ليس بمحتاج. ينتج: الله تعالى قديم أزلا وأبدا. مصنف الرسالة (سنم، طأ، طك، طق)]

³⁷ [مثال المستقيم، كقولنا: الله تعالى خالق، لأنه كلما كان العالم مخلوقا، فكان الله تعالى خالقا. وكلما كان الله خالقا، فكان موجدا بالذات. ينتج: كلما كان العالم مخلوقا، فكان الله تعالى موجدا بالذات، لكن العالم مخلوق. ينتج: الله تعالى موجد بالذات. وهو لازم الدعوى. مصنف الرسالة (سنم، طأ، طك، طق)]

³⁸ غالبا: # في [طق]

[٣٣] فالقياس بسيط على الأول ومركب على الثاني. [مع. ٣٨]
 [٣٤] لكن ذلك المحكوم عليه لا يخلو من أن يكون محكوما عليه في تلك المقدمة المذكورة التي هي الصغرى أو محكوما به فيها.

[٣٥] (١) فإن كان محكوما عليه فيها، فيكون الحد الأوسط محكوما به في الصغرى، [طط/١٥] فتكون المطوية مطلقا كبرى [سمن. ٨] الشكل الأول فقط، لو كان المطلوب سواء كان بالذات [مع. ٣٩] أو بالعرض³⁹ إيجابا. إن كان موجبة كلية، فمن الضرب الأول وإلا فمن الضرب الثالث. وإن كان سلبا، فيحتمل أن تكون المطوية مطلقا [طط/١٥] ب] كبرى الشكل الأول والثاني. لكن إن كان المطلوب [طك/٨٢] سالبة كلية، فمن الضرب الثاني للشكل الأول ومن الضرب الأول والثاني للشكل الثاني، لو كانت المذكورة وهي الصغرى موجبة. وأما لو كانت سالبة، فلا احتمال. وإن كان سالبة جزئية، فمن الضرب الرابع للأول ومن الضرب الثالث والرابع للثاني [مع. ٤٠]، لو كانت المذكورة موجبة، فيحتمل وإلا فلا. [طط/١٦]

[٣٦] (٢) وإن كان محكوما به فيها، فيكون الحد الأوسط محكوما عليه فيها، فيحتمل أن تكون المطوية مطلقا كبرى الثالث والرابع سواء كان المطلوب إيجابا أو سلبا، إذ كل منهما ينتج الإيجاب والسلب، [مع. ٤١] لكن المطلوب يجب أن لا يكون موجبة كلية، لأنه لا ينتج شيء منهما إياها. وإن كان المطلوب إيجابا، فمن الضرب الأول والثالث⁴⁰ والخامس للشكل [طط/١٦] ب] الثالث ومن الضرب الأول والثاني للشكل الرابع. وإن كان المطلوب سالبة جزئية، فمن الضرب الثاني والرابع والسادس للثالث ومن الضرب الرابع والخامس والسادس والسابع والثامن للرابع. وإن كان سالبة كلية، فمن الضرب الثالث للرابع فقط⁴¹. [مع. ٤٢]

[٣٧] وأما لو كانت المذكورة موجبة ولم يكن المطلوب كليا، فيحتمل الثالث والرابع وإلا

فلا.

³⁹ المراد بالذات وهو القياس البسيط وبالعرض المركب. مصنف الرسالة (سمن، طأ، طك، طق) [

الأول> والثاني للشكل> والثالث:- في [طط]

⁴¹ وإن كان سالبة كلية، فمن الضرب الثالث للرابع فقط:# في [طق]

تنبيه

[٣٨] ترتيب⁴² ضروب⁴³ الأشكال فيما [سنم، ٩] ذكرنا وفيما سنذكر هو الترتيب الواقع في الرسالة الشمسية. فاعرفوا سهل الله لكم. [مع، ٤٣: طط/١٧]

[٣٩] وأما على الاحتمال الثاني:

[٤٠] فإن كان جانب الدليل مشتملا على المحكوم به من المطلوب، فالمذكورة كبرى غالبا والمطوية مطلقا صغرى، لكن ذلك المحكوم به أيضا لا يخلو من أن يكون محكوما به في المقدمة المذكورة أو محكوما عليه فيها. [مع، ٤٤]

[٤١] (١) فإن كان محكوما به فيها، فيكون الحد الأوسط محكوما عليه [طط/١٢٨/ب] في الكبرى. فتكون المطوية مطلقا صغرى الثالث مطلقا⁴⁴، لو كان الحد المذكور محكوما [طط/١٧/ب] عليه في الصغرى أيضا، وكانت المقدمة⁴⁵ المطوية⁴⁶ موجبة. [مع، ٤٥] لكن المطلوب⁴⁷ لا يكون إلا جزئية، لأن الثالث لا ينتج كلية أصلا. وإن كان المطلوب موجبة جزئية، فمن الضرب الأول والثالث والخامس وإلا فمن الضرب الثاني والرابع والسادس. وصغرى الأول مطلقا، لو كان الحد المذكور محكوما به في الصغرى وكانت المقدمة المطوية موجبة [مع، ٤٦] والمذكورة كلية. وإن كان المطلوب موجبة كلية، فمن الضرب الأول. وإن كان سالبة كلية، فمن الضرب الثاني وإلا [طط/١٨/ب] فمن الضرب الثالث والرابع.

[٤٢] (٢) وإن كان محكوما عليه فيها، فيكون الحد الأوسط محكوما به في الكبرى. فتكون المطوية مطلقا صغرى الثاني، لو كان الحد المذكور محكوما به في الصغرى أيضا، وكانت المقدمة⁴⁸ المذكورة كلية. [مع، ٤٧] وإن كان المطلوب سالبة كلية، فمن الضرب الأول والثاني. وإن كان جزئية، فمن الضرب الثالث [طق/٨/ب] والرابع. [سنم، ١٠] وصغرى الرابع، لو كان الحد المذكور [طق/٨٢/ب] محكوما عليه في الصغرى. وإن كان

⁴² ترتيب:- في [طط]

⁴³ الضروب: في [طط]

⁴⁴ [صغرى الثالث مطلقا أي سواء كان المطلوب إيجابيا أو سلبيا. مصنف الرسالة (سنم، طأ، طك، طق)]

⁴⁵ وكانت <المطوية> المقدمة:- في [طط]

⁴⁶ المقدمة <المذكورة> المطوية:- في [طأ]

⁴⁷ موجبة، لكن المطلوب:# في [طق]

⁴⁸ الحد المذكور محكوما به في الصغرى أيضا، وكانت المقدمة:# في [طق]

المطلوب موجبة جزئية، فمن الضرب الأول والثاني. وإن كان سالبة كلية، فمن الضرب [طط/١٨/ب] الثالث. وإن كان سالبة جزئية، فمن الضرب الرابع والخامس والسادس والسابع والثامن. [مغ. ٤٨] لكن هذا التردد إنما يصح لو كان المطلوب سالبة. وأما لو كان إيجابا، فتنحصر الرابع. وأما الأمثلة، فمعلوم⁴⁹ من المطولات. [٤٣] تم الاحتمال⁵⁰ الأول في ابتداء التقسيم.

[الاحتمال الثاني]

[٤٤] وأما على الاحتمال الثاني:

[٤٥] فإن لم تجد علامة من الدليل في القضية الثانية، [مغ. ٤٩] فالقضية الأولى إما أن تكون دعوى وإما أن تكون صغرى وحين تكون دعوى، [طط/١٩/أ] إن لم تشتمل الثانية على الأولى⁵¹ أو اشتملت أو كانت صفة أو عطف بيان أو بدلا أو حالا أو كلمة تفسير⁵² أو تميزا للأولى.

[٤٦] فالقياس استثنائي على الاحتمالين الأولين، [مغ. ٥٠] وعلى الباقي اقتراني. وإن كانت صفة لموضوع الأولى أو عطف بيان [طط/١٩/ب] أو بدلا أو حالا أو كلمة تفسير أو تميزا منه، فهي صغرى والكبرى مطوية. وإن كانت صفة لمحمول الأولى أو عطف بيان أو بدلا أو حالا أو كلمة تفسير أو تميزا منه، فهي [مغ. ٥١] كبرى، والصغرى مطوية.

[٤٧] وإن لم تكن الأولى دعوى، [طط/٢٠/أ] فهي صغرى والثانية كبرى. والمكرر إما أن يكون موضوع الأولى أو محمولها. فإن كان موضوع الأولى، فإما أن يكون موضوعا في الثانية أو محمولا فيها. وإن كان موضوعا فيها، فالقياس من الشكل الثالث. وإن كان محمولا فيها [سنم. ١١]، فمن الرابع. وإن كان المكرر محمول الأول فإما أن [طط/١٢٩/أ] يكون محمولا في الثانية أو موضوعا فيها. وإن كان محمولا فيها، فمن الثاني. وإن كان موضوعا فيها، فمن الأول. [مغ. ٥٢] ففتطنوا فتح الله لكم.

⁴⁹ فمعلوم: في [سنم]

⁵⁰ احتمال: في [مغ]

⁵¹ الأولى: في [طأ]

⁵² [المعاد بكلمة تفسير إما أي أو يعني أو أعني. مصنف الرسالة (سنم، طأ، طك، طق)]

[قياس غير متعارف]

[٤٨] ويجب أن يعلم هنا أنه كما يكون لكل قياس متعارف وهو القياس الذي يكون الحد [طط/٢٠/ب] الأوسط جزءا تاما في صغراه وكبراه معا، [مع، ٥٣] كذلك يكون لكل غير متعارف وهو القياس الذي يكون الحد الأوسط جزءا تاما في إحداهما⁵³ وفي الأخرى متعلقا لجزء غير مكرر. والمراد بالتعلق في هذه الرسالة هو الارتباط. [مع، ٥٤]

[غير متعارف الشكل الأول]

[٤٩] أما غير متعارف الشكل الأول، فهو أن يكون متعلق محمول الصغرى موضوعا في الكبرى بشرط أن يكون محمول الصغرى مخالفا لمحمول الكبرى. مثلا:

كل حيوان بعض الجسم.

وكل جسم متحيز.

فتكون النتيجة: كل حيوان بعض المتحيز.

[٥٠] ثم إن هذا التعريف لغير متعارف الأول تعريف لأفراده الواقعة [طط/٨٣/أ] في الكلام غالبا، [طط/٢٠/ب] فلا يرد أنه لا يتناول غير متعارفه الذي كان بعكس ما ذكر في التعريف⁵⁴ [مع، ٥٥] وغيره⁵⁵، كذا الكلام في الثلثة الباقية والعكس كما ورد في الأثر⁵⁶ ﴿الدنيا جيفة وطالها⁵⁷ كلاب﴾⁵⁸ فتكون النتيجة طالب الدنيا كلاب. هذا غير متعارف غير متعارف الأول. [مع، ٥٦]

[٥١] وأما قياس المساواة⁵⁹، فهو ما يتركب من قضيتين متعلق محمول أوليهما موضوع الأخرى، لكن لا تشترط المخالفة، [طط/٢١/ب] بل يعتبر الاتحاد والمساواة، فتتصور المقدمة الأجنبية⁶⁰ [سنم، ١٢] التي لا بد منها في إنتاج قياس المساواة. [مع، ٥٧] مثلا:

⁵³ أحدهما: في [مع]

⁵⁴ التعريف:- في [طط]

⁵⁵ [والغير كقول قول أحمد على الفناري في بحث الحمد "تقدير المضارع أولى من الماضي" دعوى، "لأن المضارع يدل على الاستمرار التجديدي الموجب [لاستغراق الحمد في جميع الأزمنة المستقبلية]. وتقدير ما "يدل على الاستمرار التجديدي الموجب [لاستغراق الحمد في جميع الأزمنة المستقبلية]" أولى من الماضي. ينتج: المدعى فهذا غير متعارف غير متعارف. مصنف الرسالة (سنم، طأ، طك، طق)]

⁵⁶ والعكس كما ورد في الأثر:- في [طأ]: كقول النبي صلى الله تعالى عليه وسلم: في [طأ، طك]

⁵⁷ وطالبا: في [سنم]

⁵⁸ وقال الصغاني في هذا الأثر: "موضوع". وأيضا هذا الأثر نسب إلى علي بن أبي طالب. أنظر: إسماعيل العجلوني، كشف الخفاء (بيروت: دار إحياء التراث العربي، ١٣٥١)، ج. ١، ص. ٤٠٩.

⁵⁹ المساوات: في [طأ]

الإنسان مساو للناطق.

والناطق مساو للضحاحك.

فتكون النتيجة: الإنسان مساو للمساوي للضحاحك. [مع، ٥٨]

[٥٢] والمراد بالأجنبية أن تكون لازمة له لا أن لا يكون [طط/٢٢] شيء مما اعتبر فيه معتبرا فيها كما يتوهم، لأنها [طق/٩] قضية موضوعها محمول قضية لازمة له لذاته ومحمولها محمول المطلوب بخلاف الغير المتعارف كما لا يخفى على المتتبع المتأمل الثاقب. [مع، ٥٩] وإن خفى على المحجوب البليد.

[غير متعارف الشكل الثاني]

[٥٣] أما غير متعارف الثاني، فهو أن يكون متعلق محمول الصغرى محمولا في الكبرى بشرط أن يكون محمول الصغرى مخالفا لموضوع الكبرى. مثلا:

كل حيوان نوع الجسم.

ولا شيء من الله بجسم. [طط/٢٢ب]

فتكون النتيجة: لا شيء من الحيوان بنوع الله.

[٥٤] ولقائل أن يقول: إن قياس المساواة مختص بالشكل الأول⁶¹ على ما عرفوه به⁶². فلا حاجة إلى هذا الشرط في تعريف الثاني. [مع، ٦٠] ويمكن أن يجاب عنه بأن قياس المساواة يرتب من هذا الشكل أيضا، لكن تعريفهم [طط/١٢٩ب] إياه مبني إما على أنه تعريف لما هو كثير الوقوع أو على أن الشكل الأول معيار، فيشتمل له أيضا لارتداده إليه. [مع، ٦١] وكذا الكلام في نظيره من الجانبين.

[غير متعارف الشكل الثالث]

[٥٥] أما غير متعارف الثالث، فهو أن يكون متعلق موضوع الصغرى موضوعا في الكبرى بشرط أن يكون موضوع الصغرى مخالفا لمحمول الكبرى. مثلا:

كل أفراد الإنسان كاتب.

وكل إنسان متحرك.

⁶⁰ [الأجنبية: كل مساو للمساوي للضحاحك مساو للضحاحك. وأصل النتيجة: الإنسان مساو للضحاحك. مصنف الرسالة (سمن، طأ، طك، طق)]

⁶¹ الأول: # في [طق]

⁶² [على ما عرفوه به " المراد بلفظ "ما" قياس المساواة. والضمير في "ما عرفوه" راجع إلى "ما" وفي "به" راجع إلى التعريف الذي سبق في قياس المساواة وهو "ما يتركب من قضيتين أه". مصنف الرسالة (سمن، طأ، طك، طق)]

فتكون [طط/٢٣/١] النتيجة: كل [سمن، ١٣] أفراد الكاتب متحرك.

[غير متعارف الشكل الرابع]

[٥٦] أما غير متعارف الرابع، فهو [مغ، ٦٢] أن يكون متعلق موضوع الصغرى محمولاً في الكبرى بشرط أن يكون موضوع الصغرى مخالفاً لموضوع الكبرى. مثلاً:

كل أفراد الإنسان متحيز.

وكل ناطق إنسان.

فتكون النتيجة: بعض أفراد المتحيز ناطق.

[٥٧] والشروط والضروب معتبرة في غير المتعارف كما اعتبرت في المتعارف. [طك/٨٣/ب]

تذنيب

[٥٨] [مغ، ٦٣] إذا وجدت كلمة "بل" في العبارة، فيكون ما بعدها دعوى. فإذا أردت ترتيب القياس من العبارة هنا، فيكون الترتيب من الاستثنائي المنفصل غالباً. فتوضع كلمة "إما" على أول العبارة فيما قبل "بل" وفيما بعدها، فتحصل منفصلة ثم تستثنى ما [طط/٢٣/ب] قبلها ينتج ما بعدها [مغ، ٦٤] وهو المطلوب.

[٥٩] وإذا وجدت كلمة "لهذا ولذلك ولذا"، فقد يكون قبلها دعوى، فيكون ما بعدها "دليلاً إنثياً" وهو استدلال⁶³ من الأثر إلى المؤثر، وقد يكون ما بعدها دعوى، [مغ، ٦٥] فيكون ما قبلها "دليلاً لثبوتاً" وهو استدلال من المؤثر إلى الأثر. [طط/٢٤/١] وإذا كانت الدعوى جملة فعلية، فيرتب القياس هنا [مغ، ٦٦] من الجملة الفعلية⁶⁴ ليوافق الدليل للدعوى مثلاً شرع المؤلف إلى التذنيب، إذ فرغ المؤلف من المتعارف وغير المتعارف وشرع إلى التذنيب من فرغ من المتعارف وغير المتعارف ينتج المطلوب.

[٦٠] وقد يثبت القياس [مغ، ٦٧] بصغريين يقال بلسان التركي "چفته صغرىالى قياس". مثلاً إذا انتفى الطهارة، انتفى الصلاة، لأن الطهارة شرط والصلاة مشروط. وإذا انتفى

الشرط، [سمن، ١٤] انتفى المشروط، ينتج المطلوب. [طط/٢٤/ب]

[٦١] وإذا وجد كلمة "الفاء" في مادة "الألف" و"النون"، [مغ، ٦٨] فتكون تعليلية.

⁶³ وهو <استدلال> استدلال: - في [طأ]

⁶⁴ [والفعل محمول فالفاعل موضوع إذا وجدت الفاعل في جانب الدليل، فهي صغرى. وإذا وجد الفعل في جانب الدليل، فهي كبرى. مصنف الرسالة (سمن، طأ، طك، طق)]

[٦٢] وإذا دخلت على "اللام" كقول ابن الحاجب، "فلذلك صُرِفَ أُرْبَعٌ... آه⁶⁵"، فلا تكون تعليلية، لأنها لو كانت تعليلية واللام تعليلية يجتمع [ط/١٣٠/١] التعليلان، [مع. ٦٩] أحدهما مستدرک.

[٦٣] فجوابه أن "الفاء" ههنا معتبرة في قوله "صُرِفَ أُرْبَعٌ"، فحاصل العبارة "لذلك فصرِفَ". فحينئذ "الفاء" تفرعية أي نتيجة. فإن قيل لم قدمت على "اللام" ههنا، [مع. ٧٠] قلنا "الفاء" قدمت ههنا⁶⁶، [طق/٩/ب: طط/٢٥/١] لأن التقديم يفيد تعليل ما بعدها، فيكون "دليلاً إتيّاً" وإلا فلا. والفاء الفصيحة والتفرعية والنتيجة الفاظ مترادفة. [مع. ٧١] وكذلك الدعوى والمطلوب والنتيجة، لكن مختلفة بالاعتبار.

[سنم. ١٥، ط/١٣٠/ب: طك/٨٤/١؛ طق/١٠/أ: مع. ٧٢؛ طط/٢٥/ب]

⁶⁵ ابن الحاجب، *الكافية في علم النحو*، تحقيق: صالح عبد العظيم الشاعر (القاهرة: مكتبة الآداب، ١٤٣١)، ص. ١٢.

⁶⁶ قدمت ههنا <على اللام>+ في [طط]

İSTİDLĀLĪYYE RİSĀLESİ

‘Osmān b. Muṣṭafā eṭ-Ṭarsūsī

Tercüme
Necmettin PEHLĪVAN
Muhammet ÇELİK

Ankara 2018

İçindekiler

Giriş	32
[Kıyasın Türleri]	32
[Şekillerin Şartları]	35
[Birinci Şeklin Şartı]	35
[İkinci Şeklin Şartı]	35
[Üçüncü Şeklin Şartı]	35
[Dördüncü Şeklin Şartı]	35
[Şekillerin Sonuç Veren Modları]	36
[Şekillerin Tasvirleri]	36
Birinci Şeklin Tasviri	36
İkinci Şeklin Tasviri	36
Üçüncü Şeklin Tasviri	36
Dördüncü Şeklin Tasviri	36
[İstiṣnā'ī Kıyasın Sonuç Vermesi]	37
[İstiṣnā'ī Kıyasın Şartları]	37
[İstidlālīn Türleri]	37
[Birinci İhtimal]	38
Tenbih	40
[İkinci İhtimal]	41
[Ğayru Mute'āraf Kıyas]	42
[Ğayru Mute'āraf Birinci Şekil]	42
[Ğayru Mute'āraf İkinci Şekil]	43
[Ğayru Mute'āraf Üçüncü Şekil]	44
[Ğayru Mute'āraf Dördüncü Şekil]	44
Ek	44

BİSMİLLÂHİRRAHMÂNİRRAHİM

Giriş

[1] Hamd¹; akli ve naklî bilgiler ile bizi vahdaniyeti konusunda akıl yürütmeye² muvaffak kılan Allah’a, salat ve selam da nübüvvet davasını apaçık mucizelerin delilleri ile ispat eden Rasulüne, ailesine ve hasımlarını kesin ve açık kanıtlarla susturan arkadaşlarına olsun.

[2] Sonra, Rabbinin affını dileyen °Osmān b. Muştafā eṭ-Ṭarsūsī, Habibinin hürmetine Allah onu ve babasını her iki dünyada da bağışlasın, der ki: *İstidlāl* ilmi, akli ve naklî ilimlerin sebebi, *şavābı* ortaya çıkarmada her ikisinin ölçütü olduğundan, bununla birlikte zamanın öğrencileri, *istidlāl* ilmine ömürlerini adayıp amaçlarına ulaşamadıklarından, kıyasların düzeni hakkında kısa zamanda faydalanabilecekleri bir risale kaleme aldım. Böylece ömürlerini zaman kaybederek harcamamış olacaklar. Bu risaleyi *İstidlāliyye* olarak isimlendirdim. Allah’tan onu kurtuluşumun sebebi, faydalanmaya çalışanlar nezdinde de kabul gören bir çalışma kılmasını diliyorum.

[Kıyasın Türleri]

[3] Bil ki öncelikle,³ “kabul edildiklerinde başka bir önermeyi doğrudan gerektiren önermelerin oluşturduğu birleşik bir söz” olarak kıyas;

(1) Ya *iktirānī*dir: o da sonucun ya da sonucun çelişğinin kendisinde açıkça zikredilmediğı kıyastır. Şu sözümüz gibi:

Âlem değışkendir.

Her değışken sonradan olandır.

Sonucu şöyledir: Âlem sonradan olandır.⁴

(2) Ya da *istişnāʾī*dir: o da sonucun veya sonucun çelişğinin kendisinde açıkça zikredildiğı kıyastır. Şu sözümüz gibi:

Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur.

Güneş doğmuştur.

Şu sonucu verir: Gündüz olmuştur.⁵

¹ Burada şükür yerine hamd tercih edilmiştir. Çünkü hamd, şükürün en üst seviyesidir. Bir hadiste rivayet edildiğı gibi “Allah’a hamd etmeyen ona şükretmemiştir.” (eṭ-Ṭarsūsī)

² “*İstidlāl*” niyetinin maksadı olarak *mefʿülüne idāfe* edilen *maşdardır*, yani eserden müessire gitmedir. (eṭ-Ṭarsūsī)

³ “Bil ki öncelikle” sözünden “sonra bil ki eğer şunu kastedersen” sözüme kadar mukaddimedir. Belirtmiş olduğum yerin başlangıcından önce söylenenler mukaddime ile alaka kurmak ve mukaddimedeki faydası içindir. (eṭ-Ṭarsūsī)

⁴ $\forall x(Ax \rightarrow Bx) \forall x(Bx \rightarrow Cx) \vdash \forall x(Ax \rightarrow Cx)$

⁵ $(P \rightarrow Q) P \vdash Q$

[4] *İktirānī* kıyas, iki öncülde oluşur. Bunlardan biri küçük, diğeri büyük öncüdür.

[5] *İstiṣnā'ī* kıyas da aynı şekilde iki öncülde oluşur. Bunlardan biri *şartlı*, diğeri *istiṣnā'ī*dir.

[Kıyasın Şekilleri ve Modları]

[6] *İktirānī* kıyasın dört şekli vardır. Çünkü tekrar eden [orta] terim, küçük öncülde yüklem, büyük öncülde konu ise birinci şekil; her iki öncülde yüklem ise ikinci şekil; her iki öncülde konu ise üçüncü şekil; küçük öncülde konu büyük öncülde yüklem ise dördüncü şekil olur. Buna göre şekilleri şu sembollerle gösterebiliriz:

[7] Birinci şeklin sonuç veren modları⁶:

Birinci Mod: ⁷	A	Üçüncü Mod: ⁸	I
	A		A
	A		I
İkinci Mod: ⁹	A	Dördüncü Mod: ¹⁰	I
	E		E
	E		O

İkinci şeklin sonuç veren modları:

Birinci Mod: ¹¹	A	Üçüncü Mod: ¹²	I
	E		E
	E		O
İkinci Mod: ¹³	E	Dördüncü Mod: ¹⁴	O
	A		A
	E		O

Üçüncü şeklin sonuç veren modları:

Birinci Mod: ¹⁵	A	Dördüncü Mod: ¹⁶	I
----------------------------	---	-----------------------------	---

⁶ Dördüncü şeklin ilk iki modunun sonucu tikel olumlu, üçüncü modu tümel olumsuz, geri kalan modlar tikel olumsuzdur. (eṭ-Ṭarsūṣī)

⁷ $\forall x(Ax \rightarrow Bx) \forall x(Bx \rightarrow Cx) \vdash \forall x(Ax \rightarrow Cx)$

⁸ $\exists x(Ax \& Bx) \forall x(Bx \rightarrow Cx) \vdash \exists x(Ax \& Cx)$

⁹ $\forall x(Ax \rightarrow Bx) \forall x(Bx \rightarrow \sim Cx) \vdash \forall x(Ax \rightarrow \sim Cx)$

¹⁰ $\exists x(Ax \& Bx) \forall x(Bx \rightarrow \sim Cx) \vdash \exists x(Ax \& \sim Cx)$

¹¹ $\forall x(Ax \rightarrow Bx) \forall x(Cx \rightarrow \sim Bx) \vdash \forall x(Ax \rightarrow \sim Cx)$

¹² $\exists x(Ax \& Bx) \forall x(Cx \rightarrow \sim Bx) \vdash \exists x(Ax \& \sim Cx)$

¹³ $\forall x(Ax \rightarrow \sim Bx) \forall x(Cx \rightarrow Bx) \vdash \forall x(Ax \rightarrow \sim Cx)$

¹⁴ $\exists x(Ax \& \sim Bx) \forall x(Cx \rightarrow Bx) \vdash \exists x(Ax \& \sim Cx)$

¹⁵ $\forall x(Bx \rightarrow Ax) \forall x(Bx \rightarrow Cx) \vdash \exists x(Ax \& Cx)$

	<i>A</i>		<i>E</i>
	<i>I</i>		<i>O</i>
İkinci Mod: ¹⁷	<i>A</i>	Beşinci Mod: ¹⁸	<i>A</i>
	<i>E</i>		<i>I</i>
	<i>O</i>		<i>I</i>
Üçüncü Mod: ¹⁹	<i>I</i>	Altıncı Mod: ²⁰	<i>A</i>
	<i>A</i>		<i>O</i>
	<i>I</i>		<i>O</i>
Dördüncü şeklin geçerli modları:			
Birinci Mod: ²¹	<i>A</i>	Beşinci Mod: ²²	<i>I</i>
	<i>A</i>		<i>E</i>
	<i>I</i>		<i>O</i>
İkinci Mod: ²³	<i>A</i>	Altıncı Mod: ²⁴	<i>O</i>
	<i>I</i>		<i>A</i>
	<i>I</i>		<i>O</i>
Üçüncü Mod: ²⁵	<i>E</i>	Yedinci Mod: ²⁶	<i>A</i>
	<i>A</i>		<i>O</i>
	<i>E</i>		<i>O</i>
Dördüncü Mod: ²⁷	<i>A</i>	Sekizinci Mod: ²⁸	<i>E</i>
	<i>E</i>		<i>I</i>
	<i>O</i>		<i>O</i>

[8] *A* tümel olumlu, *E* tümel olumsuz, *I* tikel olumlu ve *O* tikel olumsuz için kullanılmıştır.²⁹

¹⁶ $\exists x(Bx \& Ax) \forall x(Bx \rightarrow \sim Cx) \vdash \exists x(Ax \& \sim Cx)$

¹⁷ $\forall x(Bx \rightarrow Ax) \forall x(Bx \rightarrow \sim Cx) \vdash \exists x(Ax \& \sim Cx)$

¹⁸ $\forall x(Bx \rightarrow Ax) \exists x(Bx \& Cx) \vdash \exists x(Ax \& Cx)$

¹⁹ $\exists x(Bx \& Ax) \forall x(Bx \rightarrow Cx) \vdash \exists x(Ax \& Cx)$

²⁰ $\forall x(Bx \rightarrow Ax) \exists x(Bx \& \sim Cx) \vdash \exists x(Ax \& \sim Cx)$

²¹ $\forall x(Bx \rightarrow Ax) \forall x(Cx \rightarrow Bx) \vdash \exists x(Ax \& Cx)$

²² $\exists x(Bx \& Ax) \forall x(Cx \rightarrow \sim Bx) \vdash \exists x(Ax \& \sim Cx)$

²³ $\forall x(Bx \rightarrow Ax) \exists x(Cx \& Bx) \vdash \exists x(Ax \& Cx)$

²⁴ $\exists x(Bx \& \sim Ax) \forall x(Cx \rightarrow Bx) \vdash \exists x(Ax \& \sim Cx)$

²⁵ $\forall x(Bx \rightarrow \sim Ax) \forall x(Cx \rightarrow Bx) \vdash \forall x(Ax \rightarrow \sim Cx)$

²⁶ $\forall x(Bx \rightarrow Ax) \exists x(Cx \& \sim Bx) \vdash \exists x(Ax \& \sim Cx)$

²⁷ $\forall x(Bx \rightarrow Ax) \forall x(Cx \rightarrow \sim Bx) \vdash \exists x(Ax \& \sim Cx)$

²⁸ $\forall x(Bx \rightarrow \sim Ax) \exists x(Cx \& Bx) \vdash \exists x(Ax \& \sim Cx)$

²⁹ Arap harfleriyle yapılan sembolleştirmeler yerine Latin alfabesinde yaygın olarak kullanılan sembolleştirmeler kullanılmıştır. Arap alfabesindeki karşılıkları şöyledir: *A*=ا, *E*=ع, *I*=ح, *O*=و. (Çevirenin notu)

[Şekillerin Şartları]**[Birinci Şeklin Şartı]**

[9] Birinci şeklin şartı;

- (1) Nitelik açısından, küçük öncül olumlu;
- (2) Nicelik açısından, büyük öncül tümel;
- (3) Modalite açısından, küçük öncül *bi'l-fi^c/muṭlaḳa-i ^cāmm* olmalıdır.

lıdır.

[İkinci Şeklin Şartı]

[10] İkinci şeklin şartı;

- (1) Nitelik açısından, iki öncül olumluluk ve olumsuzluk bakımından farklı;
- (2) Nicelik açısından, büyük öncül tümel olmalıdır;
- (3) Modalite açısından, iki öncülden her birinin şu iki durumdan birini sağlaması gerekir:

a) Küçük öncül sürekli/*dā'ime* veya büyük öncül olumsuz düz döndürülebilir altı modal önermeden biri olmalıdır.

b) *Mumkine-i ^cāmm* sadece öncüllerden biri *darūra-i muṭlaḳa* veya büyük öncül *meşrūta-i ^cāmm* ya da *ḥāşşadan* biri olursa öncül olabilir.

[Üçüncü Şeklin Şartı]

[11] Üçüncü şeklin şartı;

- (1) Nitelik açısından, küçük öncül olumlu;
- (2) Nicelik açısından, iki öncülden biri tümel;
- (3) Modalite açısından, küçük öncül *bi'l-fi^c/muṭlaḳa-i ^cāmm* olmalıdır.

lıdır.

[Dördüncü Şeklin Şartı]

[12] Dördüncü şeklin şartı;

(1) Nitelik açısından ya iki öncül olumlu ya da iki öncül olumluluk ve olumsuzluk bakımından farklı;

(2) Nicelik açısından, iki öncül olumlu olduğunda küçük öncül tümel; iki öncül nitelik açısından farklı olursa iki öncülden biri tümel olmalıdır;

(3) Modalite açısından, beş şart vardır:

a) Kıyasın öncülleri *fi'l-i/muṭlaḳa-i ^cāmm* olmalıdır.

b) Kıyasta kullanılan olumsuz öncüller düz döndürülebilir modal önermelerden olmalıdır.

c) Üçüncü maddadaki *devāmın* doğruluğu küçük öncüle, *‘urfıyye-i ‘āmmenin* doğruluğu da büyük öncüle bağlıdır.

d) Altıncı maddadaki büyük öncül, olumsuz düz döndürülebilir modal önermelerden olmalıdır.

e) Sekizinci maddadaki küçük öncül, *‘urfıyye-i hāşşa* veya *meşrūta-i hāşşadan* biri, büyük öncülü de hakkında *‘urfıyye-i ‘āmmenin* doğrulandığı şey olmalıdır.

[Şekillerin Sonuç Veren Modları]

[13] Birinci şeklin dört modu; ikinci şeklin dört modu; üçüncü şeklin altı modu; dördüncü şeklin *mute‘ahhırüne* göre sekiz, *mutekaddimüne* göre beş modu sonuç vermektedir.³⁰ Örnekler ve farklılıklar ayrıntılı mantık kitaplarında bulunmaktadır.

[Şekillerin Tasvirleri]

[14] Şekillerin tasvirleri şöyledir:

Birinci Şeklin Tasviri

[15] *İddi‘ā’*’nın konusu [küçük terim], küçük öncülde konudur. *Delil* [küçük öncül] tarafında ifade edilen orta terim, *iddi‘ā’*’nın konusunun yüklemidir. *İddi‘ā’*’nın yüklemi [büyük terim], büyük öncülde yüklemidir. *Delil* [büyük öncül] tarafındaki orta terim, *iddi‘ā’*’nın yüklemine konusudur.

İkinci Şeklin Tasviri

[16] *İddi‘ā’*’nın konusu, küçük öncülde konudur. *Delil* [küçük öncül] tarafındaki orta terim, *iddi‘ā’*’nın konusunun yüklemidir. *İddi‘ā’*’nın yüklemi, aynı şekilde büyük öncülde konudur. *Delil* [büyük öncül] tarafındaki orta terimi, *iddi‘ā’*’nın yüklemine yüklemidir.

Üçüncü Şeklin Tasviri

[17] *İddi‘ā’*’nın konusu, küçük öncülde yüklemidir. *Delil* [küçük öncül] tarafındaki orta terim, *iddi‘ā’*’nın konusunun konusudur. *İddi‘ā’*’nın yüklemi, aynı şekilde büyük öncülde yüklemidir. *Delil* [büyük öncül] tarafındaki orta terim, [büyük öncülde] *iddi‘ā’*’nın yüklemine konusudur.

Dördüncü Şeklin Tasviri

[18] *İddi‘ā’*’nın konusu, küçük öncülde yüklemidir. *Delil* [küçük öncül] tarafındaki orta terim, *iddi‘ā’*’nın konusunun konusudur. *İddi‘ā’*’nın yüklemi,

³⁰ Birinci şeklin sonucu (hepsinin niceliği belirli olsun veya olmasın) dördtür. İkinci şeklin sonucu ikidir. Üçüncü şeklin sonucu ikidir. Dördüncü şeklin sonucu ise üçtür. (eṭ-Ṭarsūsī)

büyük öncülde konudur. *Delīl* [büyük öncül] tarafındaki orta terim, [büyük öncülde] *iddi'ā'*'nin yüklemine yüklemidir.

[*İstisnā'ī* Kıyasın Sonuç Vermesi]

[19] *İstisnā'ī* kıyasın sonuç veren dört yolu vardır:

(1) Kıyasta ortaya konulan şartlı önerme *bitişik* [şartlı] ise *muḳaddemin* aynısı *istisnā'* edilir. Kıyas, *tālīn* aynısını sonuç verir,

(2) *Tālīn*in *çelişigi* *istisnā'* edilir. *Muḳaddemin* *çelişigi*ni sonuç verir.

(3) Kıyasta ortaya konulan şartlı önerme *ayrık* [şartlı] ise iki taraftan birinin aynısı *istisnā'* edilir ve sonuç diğeri *çelişigi* olur,

(4) İki taraftan birinin *çelişigi* *istisnā'* edilir ve diğeri aynısını sonuç verir.

[20] Başka bir ifadeyle:

(1) *İstisnā'ī*'nin ilk türünde tarafları arasında gereklilik [*luzūmiyyet*] bildiren olumlu *bitişik* şartlı bir önerme getirip *iddi'ā'*'nin aynısını bu önermenin *tālīsi* yaparsın. Böylece *muḳaddemin* aynısını *istisnā'* eder, *tālīn*in aynısını sonuç olarak elde edersin.

(2) Gereklilik bildiren olumlu *bitişik* şartlı bir önerme getirirsin ve *iddi'ā'*'nin *çelişigi*ni onun *muḳaddemi* yaparsın. Böylece *tālīn*in *çelişigi*ni *istisnā'* eder, *muḳaddemin* *çelişigi*ni elde edersin.

(3) *Māni'atu'l-cem'* olan *ayrık* şartlı bir önerme getirip *iddi'ā'*'nin *çelişigi*ni o önermenin bir cüzü yaparsın. Böylece iki cüzden birinin aynısını *istisnā'* eder, diğeri cüzün *çelişigi*ni sonuç olarak elde edersin.

(4) *Māni'atu'l-huluvv* olan *ayrık* şartlı önerme getirip *iddi'ā'*'nin aynısını onun cüzü yaparsın. Böylece iki cüzden birinin *çelişigi*ni *istisnā'* eder, diğeri cüzün aynısını sonuç olarak elde edersin. Örnekleri ayrıntılı mantık kitaplarında vardır.

[*İstisnā'ī* Kıyasın Şartları]

[21] *İstisnā'ī* kıyasın şartları;

(1) Nitelik açısından, şartlı önerme olumlu;

(2) Nicelik açısından, kıyasın iki öncülünden biri tümel;

(3) Modalite açısından, *bitişik* şartlı *luzūmiyye*/gerektirmeli, *ayrık* şartlı *inādiyye* olmalıdır.

[*İstidlālīn* Türleri]

[22] Akıl yürütme dörttür. Bunlar da;

- (1) Tümelin tümel ile ispatı,
- (2) Tikelin tümel ile ispatı,
- (3) Tümelin tikel ile ispatı,
- (4) Tikelin tikel ile ispatıdır.

[23] İlk ikisi kıyastır. Üçüncüsü *istikrā'*dir. Eğer *istikrā'* eksik olursa genel kabule göre kıyas sayılmaz. Eğer *tam* olursa *istikrā'*ya kıyas denir. Ancak zan ifade eder. Dördüncüsü *temşīl*dir, o da mantıkçılar tarafından kıyas olarak kabul edilmez.

[24] Sonra bil ki, bir kıyas oluşturmak istersen kitap ve risalelerin metinlerine bak, orada önermelerden bir önerme bulursun. Sonra ikinci önermeye bak. Orada (1) ya *delīl*in bir belirtisini bulursun –ki *delīl*in belirtisi *çünkü*, *olduğu için*, *o halde o* ve buna benzer ifadelerdir– (2) ya da *delīl* ile ilgili bir belirti bulamazsın.

[Birinci İhtimal]

[25] Eğer [büyük öncülde *delīl*in] bir belirti[sini] bulursan birinci öncül kesinlikle *iddi'ā'*dir; ikinci öncül ise *delīl* tarafıdır ve ikinci öncül ispat edilmek istenilenin (1) ya konusunu (2) ya yüklemine (3) ya hem konusunu hem yüklemine içerir, (4) ya da hiçbirini içermez.

[26] Son iki ihtimale gelince “açıktır ki” [orada tercih edilen kıyas *istiṣnā'ī* kıyastır]: Eğer elde edilmek istenilen basitse *istiṣnā'ī* kıyas basittir. Eğer elde edilmek istenilen sonuç basit değilse iki kıyastan oluşan bileşik bir kıyas olur. Birinci kıyas iki şartlı önermeden oluşan *iktirānī* kıyastır. İkincisi, *istiṣnā'ī* kıyastır. Bu *istiṣnā'ī* kıyasın şartlı öncülünün *muḳaddemi*, şartlı öncüllerden oluşan bu *iktirānī*nin sonucudur.

[27] Böylece [*iktirānī* ve *istiṣnā'ī*] kıyas (1) ya *hulfī* olur: Bu da *iktirānī* kıyasın küçük öncülünün *muḳaddemi*, *maṭlūbun* çelişği olduğu zaman gerçekleşir. [Gizli öncül olmayıp açıkça] zikredilen öncül de ya *iktirānī* kıyasın küçük öncülü ya büyük öncülü ya da *istiṣnā'ī* kıyasın küçük öncülü/*rāfi'ası* olur. (2) Ya da *mustakīm* olur: Bu da onun *muḳaddemi*, *maṭlūbun* çelişği olmadığında gerçekleşir. Zikredilen öncül de *iktirānī* kıyasın küçük öncülü veya büyük öncülü veya *istiṣnā'ī* kıyasın birinci öncülü/*vādi'ası* olur.

[28] Bizim yukarıda “[son iki ihtimal hakkında] açık olan şudur” sözü-müz *başka bir ihtimale* işaret eder; o da kıyasın iki *iktirānī* kıyastan oluşmasıdır. [İki *iktirānī* kıyastan oluşan] bu [kıyasta] *maṭlūbun* konu ve yüklemine kapsayarak açıkça zikredilen büyük öncül birinci *iktirānī* kıyasın büyük öncülü; *maṭlūbun* konusun kapsayan gizli [küçük] öncül de birinci *iktirānī* kıyasın küçük öncülü olur. İkinci kıyasın küçük öncülü, birinci *iktirānī* kıyas-

tan elde edilen sonuçtur. *İktirānī* kıyasın büyük öncülü de *maṭlūbun maḥkūm bihi*/yüklemine kapsayan gizli öncüdür. Örneğin “Âlem, sonradan olandır. Her hareket ve sükundan hali olmayan, değişkendir.” İşte bu, birinci *iktirānī*nin büyük öncülüdür. “Âlem, hareket ve sükundan hali değildir” sözümüzdeki takdirimiz ise birinci *iktirānī*nin küçük öncülüdür. Bizim “Her değişken, sonradan olandır” sözümüz ikinci *iktirānī* kıyasın büyük öncülüdür.

[29] *Hulfi* kıyas,³¹ (1) *iktirānī* kıyastan oluşabilir. Bu *iktirānī* kıyas da iki bitişik şartlıdan oluşur; küçük öncülünün *muḥaddemi*, *maṭlūbun* çelişği olur. (2) *istiṣnā'ī* kıyastan oluşabilir; onun öncüllerinden birisi şartlıdır ve şartlı öncülü de bu *iktirānī* kıyasın sonucudur. Diğer öncülü de şartlı öncülün *tālīsini* *istiṣnā'* edilmesidir.

[30] *Mustakīm* kıyas,³² aynı şekilde (1) öncülleri bitişik şartlı olan *iktirānī* kıyastan oluşabilir. Ancak küçük öncülün *muḥaddemi*, sonucun çelişği olmaz. (2) *İstiṣnā'ī* kıyastan oluşabilir; öncüllerden birisi şartlıdır. Bu şartlı öncül de *iktirānī* kıyasın sonucudur. Diğer öncülü de şartlı öncülün *muḥaddeminin* aynısını *istiṣnā'*dir.

[31] İlk ihtimale gelince:

[32] Eğer *delīl tarafı maṭlūbun* konusunu içerirse açıkça zikredilen öncül, çoğunlukla küçük öncüdür; gizli öncül de büyük öncül olur. Ancak gizli öncül, *maṭlūbun* yüklemine içerebilir de içermeyebilir de.

[33] Böylece kıyas, ilk ihtimale göre basit, ikinci ihtimale göre ise bileşik olur.

[34] Ancak *iddi'ā'*nın konusu, küçük öncül olarak açıkça zikredilen öncülde konu veya yüklem olmaktan hali değildir.

[35] Eğer *maṭlūbun* konusu, küçük öncülde konu olursa orta terim küçük öncülde yüklem olur. [İster *bi'z-zāt* ister *bi'l-ʿarad* olsun] şayet *maṭlūb* olumlu olursa, *bi'z-zāt* veya *bi'l-ʿarad* büyük terimi kapsayan gizli öncül ise sadece birinci şeklin büyük öncülü olur.³³ Tümel olumlu olursa birinci mod-

³¹ *Hulfi*min örneği şu sözümüz gibidir: “Allah teâlâ *ezelî* ve *ebedî* olarak *kadīm*dir. Çünkü O *ezelî* ve *ebedî* olarak *kadīm* olmasaydı *hādīs* olurdu. Ancak her *hādīs* olan muhtaçtır. O halde Allah *ezelî* ve *ebedî* olarak *kadīm* olmazsa muhtaçtır. Fakat Allah muhtaç değildir. Öyleyse Allah teâlâ *ezelî* ve *ebedî* olarak *kadīm*dir.” (eṭ-Ṭarsūsī)

³² *Mustakīm*in örneği şu sözümüz gibidir: “Allah teâlâ yaratandır. Çünkü her ne zaman âlem yaratılmış ise, Allah yaratandır. Her ne zaman Allah yaratansa, (Allah) bizzat mucittir. Şöyle bir sonuç çıkar: Her ne zaman âlem yaratılmışsa Allah Te'âlâ bizzat mucittir. Ancak âlem yaratılmıştır. Şu sonuç çıkar: Allah Te'âlâ bizzat mucittir.” Bu da iddianın gereğidir. (eṭ-Ṭarsūsī)

³³ “*Bi'z-zāt*” ile kastedilen basit kıyaştır. “*Bi'l-ʿarad*” ile kastedilen ise birleşik kıyaştır. (eṭ-Ṭarsūsī)

dan; tikel olumlu olursa üçüncü moddandır. Eğer sonuç [tümel veya tikel] olumsuz olursa, İster *bi'z-zāt* ister *bi'l-^caraḍ* sonucun büyük terimini kapsayan gizli öncülün, birinci ve ikinci şeklin büyük öncülü olma ihtimali ortaya çıkar. Ancak sonuç tümel olumsuz ve açıkça zikredilen küçük öncül olumlu olursa birinci şeklin ikinci modu ve ikinci şeklin birinci ile ikinci modu olur. Şayet açıkça zikredilen küçük öncül tümel ya da tikel olumsuz olursa gizli öncülün birinci ve ikinci şeklin büyük öncülü olma ihtimali olmaz, belki sadece ikinci şeklin büyük öncülü olur. *Maṭlūb* tikel olumsuz olursa birinci şeklin dördüncü modu ve ikinci şeklin üçüncü ve dördüncü modu ortaya çıkar. Şayet açıkça zikredilen küçük öncül tikel olumlu olursa gizli öncülün beraberce birinci ve ikinci şeklin büyük öncülü olma ihtimali olur. [Şayet küçük öncül] olumlu olmazsa gizli öncüle ait yukarıdaki ihtimal ortay çıkmaz.

[36] Eğer *maṭlūbun* konusu küçük öncülde yüklem olursa, orta terim küçük öncülde konu olur. Böyle bir durumda [*maṭlūb*] ister olumlu ister olumsuz olsun *bi'z-zāt* veya *bi'l-^caraḍ* büyük terime sahip gizli öncül, üçüncü ve dördüncü şeklin büyük öncülü olur. Çünkü her iki şekil olumlu ve olumsuz sonuç verir. Ancak sonuçlarının tümel olumlu olması gerekmez. Çünkü her iki şekil de tümel sonuç vermezler. Eğer sonuç olumlu olursa, üçüncü şeklin birinci, üçüncü ve beşinci modları ile dördüncü şeklin birinci ve ikinci modları oluşur. Eğer sonuç tikel olumsuzsa üçüncü şeklin ikinci, dördüncü ve altıncı modları ile dördüncü şeklin dört, beş, altı, yedi ve sekizinci modları oluşur. Eğer sonuç tümel olumsuz olursa, sadece dördüncü şeklin üçüncü modu oluşur.

[37] [Şayet açıkça zikredilen] küçük öncül [tümel veya tikel] olumlu olur ve sonuç da tümel olmazsa, üçüncü ve dördüncü şekil muhtemel olabilir. Aksi durumda muhtemel olmaz.

Tenbih

[38] Bu risalede ifade ettiğimiz ve ifade edeceğimiz şekillerin modlarının oluşumu *er-Risāletu'l-Şemsiyye*'de geçtiği gibidir. Bunları bilin ki Allah işinizi kolaylaştırsın.

[39] [Büyük öncülün açık, küçük öncülün gizli (*maṭvī*) olduğu] ikinci ihtimale gelince:

[40] *Delīl* tarafı sonucun yüklemine içerirse, açıkça zikredilen öncül çoğunlukla büyük öncül, gizli öncül de sonucun konusunu ister kapsasın ister kapsamasın küçük öncül olur. Ancak aynı şekilde sonucun yüklemi zikredilen büyük öncülde konu veya yüklem olma ihtimaline sahiptir.

[41] Eğer sonucun yüklemi büyük öncülde yüklem olursa orta terim büyük öncülde konu olur. Bu durumda ister tümel ve tikel olumlu olsun ister orta terim küçük öncülde bizzat konu olsun veya olmasın gizli öncül, mutlak olarak³⁴ üçüncü şeklin küçük öncülü olur. Şayet zikredilen [orta] terim aynı şekilde küçük öncülde konu olursa gizli öncül (*mafvī*) [tümel veya tikel] olumlu olursa sonuç sadece tikel olur. Çünkü üçüncü şekil asla tümel bir sonuç vermez. Sonuç tikel olumlu olursa bir, üç ve beşinci modlardan olur. Sonuç tikel olumlu olmazsa iki, dört ve altıncı modlardan olur. Şayet zikredilen orta terim küçük öncülde yüklem, gizli küçük öncül [tümel veya tikel] olumlu, ve zikredilen büyük öncül de tümel olursa [gizli öncül, olumlu veya olumsuz, tümel veya tikel] birinci şeklin küçük öncülü olur. Sonuç tümel olumlu olursa birinci moddandır. Sonuç tümel olumsuz olursa ikinci moddandır; ikisinin dışında olursa üçüncü ve dördüncü modlardandır.

[42] Sonucun yüklemi büyük öncülde konu olursa orta terim büyük öncülde yüklem olur. Şayet aynı şekilde orta terim küçük öncülde yüklem, zikredilen [büyük] öncül de tümel olursa, böylece [tümel veya tikel, olumlu veya olumsuz] gizli öncül ikinci şeklin küçük öncülü olur. Sonuç tümel olumsuz olursa, birinci ve ikinci modlardandır. Sonuç tikel olursa üçüncü, dördüncü modlardandır. Orta terim küçük öncülde konu olursa dördüncü şeklin küçük öncülü olur. Sonuç, tikel olumlu olursa birinci ve ikinci modlardandır. Tümel olumsuz olursa üçüncü moddandır. Tikel olumsuz olursa dördüncü, beşinci, altıncı, yedinci ve sekizinci modlardandır. Ancak bu işleyiş, şayet sonuç olumsuz olursa geçerlidir. Şayet olumlu olursa dördüncü şekil ile sınırlıdır. Örneklerine gelince onlar, ayrıntılı mantık eserlerinde bulunmaktadır.

[43] Böylece taksimin başındaki birinci ihtimal tamamlanmış oldu.

[İkinci İhtimal]

[44] İkinci ihtimale gelince:

[45] İkinci önermede *delīl*in herhangi bir belirtisini bulamazsan ilk önerme ya *iddi'ā'* ya da küçük öncül olur. İlk önerme *iddi'ā'* olduğunda ikinci önerme ya birinciyi içermez ya içerir ya birincinin *şifati* ya *beyān 'atfi* ya *bedeli* ya *hālī* ya yorumlama sözü ya da *temyīzi* olur.

[46] İlk iki ihtimale göre kıyas, *istiṣnā'ī*; diğer ihtimallere göre *iktirānī* olur. İkinci önerme, ilk önermenin konusunun ya *şifati* ya *beyān 'atfi* ya

³⁴ Mutlak olarak üçüncü şeklin küçük öncülünün olumlu veya olumsuz olması fark etmez. (eṭ-Ṭarsūsī)

bedeli ya *hālî* ya yorumlama sözü ya da *temyîzi* olursa bu önerme küçük öncül, büyük öncül de gizli öncül olur. İkinci önerme, ilk önermenin yüklemine *şifati* ya *beyân* *‘atfî* ya *bedeli* ya *hālî* ya yorumlama sözü³⁵ ya da *temyîzi* olursa bu önerme büyük öncül, küçük öncül de gizli öncül olur.

[47] İlk önerme *iddi* *‘a* olmazsa ilk önerme küçük öncül, ikinci öncül de büyük öncül olur. Aynı şekilde tekrar eden [orta terim] birinci öncülün ya konusu ya da yüklemi olur. Tekrar eden [orta terim] birinci öncülün konusu olursa birinci öncülün konusu ikinci öncülde ya konu ya da yüklem olur. Birinci öncülün konusu ikinci öncülde konu olursa üçüncü şekil ortaya çıkar. Yüklem olursa dördüncü şekil ortaya çıkar. Tekrar eden [orta terim] birinci öncülün yüklemi olursa birinci öncülün yüklemi ikinci öncülde ya yüklem olur ya da konu olur. Yüklem olursa ikinci şekilden kıyas ortaya çıkar. Konu olursa birinci şekilden kıyas ortaya çıkar. Anlamaya çalışın ki Allah sizin kavramanızı sağlasın.

[Ġayru Mute *‘*āraf Kıyas]

[48] Bilinmesi gerekir ki orta terimin hem küçük hem büyük öncülde tam olduğu *mute* *‘*āraf kıyas gibi *ġayru mute* *‘*āraf kıyasın orta terimi de iki öncülden birinde tam, diğerinde ise tekrar etmeyen terim ile ilişkili olur. Bu risalede “ilişkili olmak” (*ta* *‘*alluġ) ile “baġlantılı olmak” (*irtibāf*) kastedilmiştir.

[Ġayru Mute *‘*āraf Birinci Şekil]

[49] *Ġayru mute* *‘*āraf kıyasın birinci şekline gelince, küçük öncülün yüklemine büyük öncülün yükleminden farklı olması şartıyla küçük öncülün yüklemine büyük öncüldeki konu ile ilişkili olmasıdır. Örneġin:

Her canlı, bazı cisimlerdir.

Her cisim, yer kaplar.

Her canlı bazı yer kaplayandır.³⁶

[50] Sonra *Ġayru mute* *‘*āraf birinci şeklin bu tarifi, çoġunlukla onun *mute* *‘*ārafe ait meşhur fertlerinde gerçekleşen fertlerinin tarifidir. Ancak [birinci şeklin] tarifinde ifade edilenlerin tersini ve o *mute* *‘*ārafın dışındakileri³⁷

³⁵ “Yorumlama sözü” ile kastedilen *ey, ya* *‘*nî, *a* *‘*nî (*yani, şöyle ki*) gibi kelimelerdir. (eġ-ġarsûsî)

³⁶ $\forall x(\dot{x} \rightarrow \exists(Cx)) \ \& \ \forall x(Cx \rightarrow Tx) \vdash \forall x(\dot{x} \rightarrow \exists(Tx))$

³⁷ “Dışındakiler” (*el-ġayr*) Kûl Aġmed’in el-Fenâri’nin [*el-Fevâ’id*]’ine yazdığı *Hâşîye*’de] *ġamd* bahsinde söylediġi gibidir. Burada onun “*muġâri* *‘* (geniş zaman), *mâġî*’den (geçmiş zamandan) daha önceliklidir.” sözü *iddi* *‘* *‘*dir. Çünkü “geniş zaman [*muġâri* *‘*], *ġamd*in gelecek bütün zamanları kapsamasını [istiġrakı] sağlayan sürekli yenilenen bir devamlılıġa delalet eder.” “*ġamd*in gelecek bütün zamanları kapsamasını sağlayan sürekli yenilenen bir devamlılıġa delalet eden”, *mâġî*’den daha önceliklidir. O halde iddia edilen sonuç ortaya çıkar. İşte bu da *ġayru mute* *‘*ārafın *ġayru mute* *‘*ārafıdır. (eġ-ġarsûsî) Eġ-ġarsûsî’nin atfı yaptığı metin için bkz. Kûl Aġmed, *Hâşîye* *‘*alâ’l-Fevâ’idi’l-Fenâriyye (Dersaadet, 1222 [1322?]), s.2.

içermediği söylenemez. Şu rivayette ortaya çıktığı gibi söz, diğer üç şekil ve [*Ġayru mute'ārafın Ġayru mute'ārafı* olarak birinci şeklin] döndürmesinde de aynı şekildedir.

“Dünya leştir.

Leşi arzu eden köpektir.”³⁸

Sonuç şöyle olur: Dünyayı arzu eden köpektir.

İşte bu birinci şekilden *Ġayru mute'ārafın Ġayru mute'ārafıdır*.

[51] Eşitlik kıyasına gelince, ilk öncülün yüklemine diğerinin konusu ile ilişkili olduğu iki önermeden oluşan kıyastır. Ancak [birinci öncülün yüklemine ikinci öncülün yükleminden] farklı olması şartı yoktur; dahası [yüklemlerin] aynı ve [birbirini gerektirecek şekilde] eşit oldukları ifade edilir. Şu halde eşitlik kıyasının sonuç vermesini gerektiren yabancı bir öncülü³⁹ tasavvur etmelisin. Örneğin:

İnsan düşünene eşittir.

Düşünen gülene eşittir.

İnsan gülene eşit olana eşittir.⁴⁰

[52] Burada *yabancı* öncül ile kastedilen öncüllerin gerekeni [lazımı olan] önermedir; yoksa vehmedildiği gibi [yabancı öncül ile kastedilen yabancı öncülün eşitlik kıyasında] itibar edenin itibar ettiği bir şey değildir. Çünkü yabancı öncül bir önermedir ve *Ġayru mute'ārafın* aksine onun konusu, zatı bakımından [eşitlik kıyaslarının] gerekeni olan önermenin yüklemi, *maṭlūbun* yüklemidir. Bu durum, her ne kadar ilimden nasibini almamış bir kimseye kapalı gelse de keskin görüşlü bir ilim adamına gizli kalmaz.

[*Ġayru Mute'āraf İkinci Şekil*]

[53] *Ġayru mute'ārafın* ikinci şekline gelince, küçük öncülün yüklemine büyük öncülün konusundan farklı olması şartıyla küçük öncülün yüklemine büyük öncüldeki yüklemle ilişkili olmasıdır. Örneğin:

Her canlı, cismin türüdür.

Allah cisim değildir.

Sonuç şöyle olur: Hiçbir canlı Allah'ın türü değildir.⁴¹

³⁸ $\forall x(Dx \rightarrow Lx) \ \& \ \forall x(\exists y(Ay \ \& \ Lxy) \rightarrow Kx) \ \vdash \ \forall x(\exists y(Dy \ \& \ Axy) \rightarrow Kx)$

³⁹ Yabancı öncül, “Gülenin eşitinin eşi gülenin eşitidir.” Asıl sonuç: “İnsan gülene eşittir.” (eṭ-Ṭarsūsī)

⁴⁰ $\forall x(\exists y(Dy \ \& \ Lxy) \rightarrow Kx) \ \& \ \forall x(Dx \ \vdash \ Gx) \ \vdash \ \forall x(\exists y(Dy \ \& \ Lxy) \rightarrow Kx)$

⁴¹ $\forall x(C_1x \rightarrow \exists y(C_2y \ \& \ Txy)) \ \& \ \forall x(Ax \rightarrow \sim C_2x) \ \vdash \ \forall x(C_1x \rightarrow \sim \exists y(Ay \ \& \ Txy))$

[54] Birisi şöyle diyebilir: [Mantıkçıların eşitlik kıyasını] “tariflerine bakılacak olursa⁴² eşitlik kıyası, birinci şekle özgüdür. İkinci şeklin tarifinde [eşitlik kıyasındaki yüklemelerin bir ve birbirini gerektirecek şekilde eşit olmaları] şartına gerek yoktur.” Buna şöyle cevap verilebilir: Eşitlik kıyası birinci şekilde olduğu gibi ikinci şekilde de düzenlenebilir. Ancak onların [eşitlik kıyasını] tarifleri, her halukarda ya çok defa meydana gelmiş şeylerin tarifine ya da birinci şeklin ölçüt olmasına dayanmaktadır. Dolayısıyla [eşitlik kıyasının tanımı] aynı şekilde ikinci şekle ait eşitlik kıyasının birinci şekle ait eşitlik kıyasına irtibatıyla beraber ikinci şekil eşitlik kıyasını kapsar. Soru soran ve cevap verenin üçüncü ve dördüncü şekil hakkındaki sözleri de aynı şekildedir.

[Ġayru Mute^cāraf Üçüncü Şekil]

[55] Ġayru mute^cāraf üçüncü şekle gelince, küçük öncülün konusunun büyük öncülün yükleminden farklı olması şartıyla küçük öncülün konusunun büyük öncüldeki konu ile ilişkili olmasıdır. Örneğin:

Her insan fertleri yazandır.

Her insan hareketlidir.

Sonuç şöyle olur: Her yazan fertleri hareketlidir.⁴³

[Ġayru Mute^cāraf Dördüncü Şekil]

[56] Ġayru mute^cāraf dördüncü şekle gelince, küçük öncülün konusunun büyük öncülün konusundan farklı olması şartıyla küçük öncülün konusunun büyük öncüldeki yüklem ile ilişkili olmasıdır. Örneğin:

Her insan ferdi yer kaplar.

Her düşünen insandır.

Sonuç şöyle olur: Bazı yer kaplayan fertler düşündür.⁴⁴

[57] Mute^cāraf kıyasta geçerli olan kıyasın şartları ve modları Ġayru mute^cārafte de geçerlidir.

Ek

[58] Bir metinde “*bel*” (bilakis) kelimesini gördüğünde bu kelimedenden sonra gelen *iddi^cā*’dır. Böyle bir ibareden bir kıyas oluşturmak istersen [kıyas], çoğunlukla ayrık şartlı *istiṣnā^ʔ* kıyas olur. Sonra, “*bel*” (bilakis) kelimesinin öncesindeki ve sonrasındaki önermelerin başına “*immā*” (ya/ya da)

⁴² “*Alā mā ‘arrefūhu bihi*” (onların onu tarif ettikleri şeye bakılacak olursa) sözündeki “*mā*” (şey) ile kastedilen, eşitlik kıyasıdır. “*Mā ‘arrefūhu*”daki “*hu*” zamiri “*mā*”ya, “*bihi*”deki “*hi*” zamiri de daha önce “iki önermeden oluşan” şeklinde geçmiş olan eşitlik kıyasının tarifine aittir.” (et-Ṭarsūsī)

⁴³ $\forall x(\exists y(\dot{I}y \ \& \ Kxy) \rightarrow Yx) \ \& \ \forall x(\dot{I}x \rightarrow Hx) \vdash \forall x(\exists y(Yy \ \& \ Kxy) \rightarrow Hx)$

⁴⁴ $\forall x(\exists y(\dot{I}y \ \& \ Kxy) \rightarrow Tx) \ \& \ \forall x(Dx \rightarrow \dot{I}x) \vdash \exists x(\exists y(Ty \ \& \ Kxy) \rightarrow Dx)$

kelimesi konulur. Böylece *munfaşıl/ayrık şartlı önerme* elde edersin. Sonra önermenin öncesi/*muḳaddemi istiṣnā⁷* edilir. *Tālīsi* sonuç olarak elde edilir. Bu da *maṭlūb*dur.

[59] Bir metinde “*fe-li-hāzā, ve li-zālike, ve li-zā*” (bu nedenle, bunun için) kelimelerini gördüğünde bunlardan önceki önerme *iddi^cā*’dır. Bunlardan sonrakiler ise *innī delīl* olur; o da eserden müessire şeklinde akıl yürütmedir. Bazen, o kelimelerden sonrakiler *iddi^cā* olabilir. Bu durumda onlardan öncekiler *limmī delīl*dir; o da müessirden esere şeklinde bir akıl yürütmedir. Eğer *iddi^cā* fiil cümlesi olursa burada kıyas, *delīlin iddi^cā*’ya uygunluğu ile fiil cümlesinden düzenlenir. Örneğin “müellif, ek’e (*teznīb*) başladı, çünkü müellif *mute^cāraf* ve *ğayru mute^cārafı* bitirdi. Ve *maṭlūbu* sonuç veren *mute^cāraf* ve *ğayru mute^cārafı* bitirerek ek’e (*teznīb*) başladı.”⁴⁵

[60] Bazen kıyas, iki küçük öncülden oluşabilir. Türkçe’de “çifte küçük öncülden oluşan kıyas” denilir. Örneğin: Temizlik ortadan kalkarsa namaz da ortadan kalkar. Çünkü temizlik namazın şartıdır. Şart ortadan kalktığında şartlı da ortadan kalkar. Sonuç elde edilir.

[61] “*Fe-*” (-dığından) kelimesi iki cümleyi birbirine bağladığında sebep bildirir.

[62] İbnu’l-Hācib’in “*fe-li-zālike şurife erba^cun...*” (bundan dolayı ... *erba^cun* kelimesi tam çekimlidir) sözünde olduğu gibi “*fe-*”, “*li-*”nin önüne getirildiğinde sebep bildirmez. Zira hem “*fe-*” hem de “*li-*” sebep bildirseydi iki sebep bir araya gelmiş olurdu; (halbuki burada) *fe-* ya da *li-*’den biri sebep bildirmekten hariç tutulmalıdır.

[63] Buna verilecek cevap şöyledir: “*fe-*”, burada İbnu’l-Hācib’in “*şurife erba^cun*”⁴⁶ sözünde kullanılmaktadır. Neticede ibare “*li-zālike fe-şurife*” demek olur. O zaman da *fe-* ayrıntı bildirir yani sonuç ifade eder. “*Fe-* niçin burada *li-*’den önce getirildi?” denilirse deriz ki: *fe-* burada öncelenmiştir, zira öncelik ondan sonra gelenin sebebinin ifade eder; dolayısıyla *innī delīl* olur. *Fe-*’nin *li-*’yi öncelemediği durumda *delīl innī* olmazdı. *Faṣīḥa*, ayrıntı bildiren ve sonuç bildiren *fe-* eş anlamlı lafızlardır. *Da^cvā*, *maṭlūb* ve *netīce* de aynı şekilde eş anlamlıdır; ancak kullanım bakımından farklıdırlar.

⁴⁵ *Fi^cl*, yüklemidir. *Fā^cil* ise konudur. Eğer sen *delīlin* tarafında *fā^cili* bulursan bu küçük öncüdür. Eğer *delīl* tarafında yüklemi bulursan bu da büyük öncüdür. (eṭ-Ṭarsūsī) (Müellifin kıyasın şekillerinin işleyişinin anlattığı 13. ve 18. paragraflardaki konunun uygulamasıdır. Çevirenin notu.)

⁴⁶ *Uṣmān b. ʿUmer İbnu’l-Hācib, el-Kāfiye fī ʿİlmi’n-Nahv*, tah. Şāliḥ ʿAbdulʿazīm eṣ-Şāʿir (Kāhire: Mektebetu’l-Ādāb, 1431), s.12.

KAYNAKÇA

- el-°Aclünî, İsmâ°il b. Muḥammed. *Keşfu'l-Ḥafā° ve Muzīlu'l-İlbās °ammā İštehera mine'l-Eḥādīs °alā Elsineti'n-Nās*. Beyrut: Dāru İhyā°i't-Turāsi'l-°Arabî, tsz.
- Alexander of Aphrodisias. *On Aristotle's Prior Analytics 1.1-7*. Terc. Jonathan Barnes ve diğerleri. Londra: Bloomsbury Publishing, 2014.
- Aristoteles. "Analytica Priora," terc. A. J. Jenkinson, *The Works of Aristotle*, ed. W. D. Ross (Oxford: The Clarendon Press, 1928) içinde, 24a-70b.
- . "Kitābu't-Taḥlīlāti'l-Ülā," *Manṭıku Arisṭū*, tah. °Abdurrahmān Bedevî (Beyrut: Dāru'l-Kālem, 1980) içinde, 24a-70b.
- Bursalı Mehmed Ṭahir. °*Osmānlı Mü°ellifleri*. İstanbul: Me°arif-i °Umūmiyye Nezāreti, 1333 [1914-15].
- Emiroğlu, İbrahim. *Manṭuk Yanlışları*. Ankara: Elis, 2011.
- el-Fārābî, Ebū Naşr Muḥammed b. Muḥammed. *el-Manṭıḳ °inde'l-Fārābî: Kitābu'l-Kıyās*. Tah. Rafıḳ el-°Acem. Beyrut: Dāru'l-Meşriḳ, 1986.
- el-Gelenbevî, İsmā°il. *el-Burhān ft °İlmi'l-Mizān*. İstanbul: Maṭba°a-i °Āmire, 1253 [1837-38].
- Hasırcı, Nazım. "Kıyasta Ya Hep Ya Hiç Prensibi," *Felsefe Dünyası* 43 (2006), ss.84-96.
- . "Yüklemlili Kesin Kıyasta Birinci Şekle İndirgeme," *Felsefe Dünyası* 57 (2013), ss.16-33.
- İbn Sīnā, Ebū °Alī el-Ḥuseyn. *eş-Şifā°: el-Manṭıḳ*, c.4, *el-Kıyās*. Tah. Sa°id Zāyid. Kahire: el-Hey°etu'l-°Āmme li-Şu°uni'l-Maṭābi°i'l-Emiriyye, 1964.
- el-İzmîrî, °Abdurrahmān. *Risāle ft Taḥkīki Aḳsāmi'l-Kıyās* (Yazma), Süleymaniye Kütüphanesi-Hacı Mahmud Efendi, no.5821.
- el-Maḡnīsāvi, Aḳmed b. Suleymān. *Şerḫu'l-İstidlāliyye*. İstanbul: el-Ḥāc Muḫarrem el-Bosnevî Maṭba°ası, 1287 [1871].
- Özel, Aytekin. "İbn Sīnā'nın Birleşmeli Kıyas Teorisi ve Sembolik Yorumu," Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2009.
- Patzig, Günther. *Aristotle's Theory of the Syllogism: A Logicophilological Study of the Book A of the Prior Analytics*. Almancadan İngilizceye terc. Jonathan Barnes. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1968.
- El-Rouayheb, Khaled. *Relational Syllogisms and the History of Arabic Logic, 900-1900*. Leiden: Brill, 2010.
- es-Semerḳandî, Şemsuddīn Muḥammed b. Eşraf. *Kıstāsu'l-Efkār: Düşüncenin Kıstası*. Tah. ve terc. Necmettin Pehlivan. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2014.
- . *Şerḫu Kıstāsi'l-Efkār ft Taḥkīki'l-Esrār*. Tah. Necmettin Pehlivan. Yayınlanmamış çalışma.
- eṭ-Ṭarsūsî, °Osmān b. Muştafā. *Risāle-i İstidlāliyye*. [İstanbul]: Maṭba°atu Dāri'l-Ḥilāfeti'l-°Aliyye, 1258 [1842].
- eṭ-Ṭrabzūnî, Şāliḫ b. Ḥasan. *Şerḫu Risāle-i İstidlāliyye* (Yazma), Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, no.19 Hk 2471/2.
- eṭ-Ṭūsî, Naşıruddīn. *Esāsu'l-İktibās ft'l-Manṭıḳ*. Arapçaya terc. Mollā Ḥusrev. Tah. Ḥāsen el-Şāfi°i ve Muḥammed es-Sa°id Cemāluddīn. Kahire, tsz.
- . *Şerḫu'l-İşārāt*. Tah. Suleymān Dunyā. Kahire: Dāru'l-Me°arif, tsz.